

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY CALCUTTA

वर्ग संख्या 180. Jc
Class No.

पुस्तक संख्या 90. 11f
Book No.

रा.पु.०/N.L. 38

MGIPK—II LNLC/67—17-2-69—1,50,000

नवसंहिता

नवविधानस्थानामार्याणां

विधिनियमप्रदर्शिका

श्रीमदाचार्यकेशवचन्द्रसेनेन

इलङ्कीयभाषया निबद्धा

नवविधानमण्डल्या उपाध्यायेन

संस्कृतभाषयानूदिता

कलिकातायां रमानाथ-मनुमठार-वर्कस्-द्वितीय-संस्कृत-संघतः

प्रकाशिता च

कलिकातायां

गिरिश-विद्यारत्न-वर्कस्-चतुर्विध संस्कृत-संघनि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-महाचार्येण

मुद्रिता

१८२२ शके

मूल्यम्—३० दादमानकानि ।

विज्ञप्तिः ।

यदेव मूलसंहिता नवविधानपत्रिकायां प्राकाशि, तदैवा-
भूदधर्मतत्त्वपत्रिकायामस्याः संस्कृतानुवादस्यारम्भः । समाप्ति-
मगमत् स संहिताकर्तुः स्वर्गारोहणादध्वक् । वर्षात् पञ्च-
दशात् प्राक् ग्रन्थाकारिणारब्धस्य मुद्राङ्कनं व्ययसाहाय्यशैथि-
ल्यात् क्षान्तिमापत् । स्वर्गतस्य श्रीमद्विष्णुनाथरायस्य स्मरणार्थं
बन्धुवरेणैकेन प्रदत्तेन साहाय्येन पुनर्मुद्राङ्कनमारभ्यामुद्रितानं-
शान् प्रकटय्य मुद्रितविनष्टांशान् पूरयित्वोपस्थापितेयं संहिता
नवीनार्थसमिती । भवत्वियं तस्या गृह्यजीवननियमनाद्येति
शम् ।

नवसंहिता ।

—:—

प्रार्थनावतारः ।

नित्यज्ञान विधेहि किङ्करजने प्रेषे मयि ज्ञानद-
मालोकन्तव यद्यथायथमहं नूतान् विधीन् प्रोषये ।
अस्मिन् पुण्यमये तवातिदयिते देशे समस्थापय-
स्त्वं यां भ्रातृजनैर्नवीनसमितिं तन्मार्गसमर्पकान् ॥ १ ॥
वृणुः स्वर्णमयैर्विधींस्तव पुनः प्रत्येकमन्तर्विभो
तामुद्वह्य प्रोषयामनिरवाष्टमिस्त्रैः सर्वतः ।

प्रथम्य परमात्मानं भक्तानां देववर्त्मनः ।

नवीनसंहितायाख्यां कथ्येदन्त्यविधीषीमः ॥

१ । इह पुनः सर्वधर्मसमन्वयनिपुण आचार्यः कथं भवतया संस्थापितनवीन-
संस्थानोपनिषत्तयाव तस्मिन्देशतो नियमान् प्रचारयितुमासीकन्ततः प्रार्थयते निव्यज्जानेति ।
इति नित्यज्ञानं सृष्टेरपि प्रागवस्थितज्ञानं प्रेषे प्रेरिते किङ्करजने मयि तव ज्ञानार्थं तयो-
निरास्य यथायथाज्ञानविकाशकम् आलोक्य विधेहि वितरति यावत् । यत् यथादासीक-
न्तामात् पश्यन् अस्मिन् पुण्यमये तव अतिदयिते अतिप्रयत्निते देशे त्वं यं भ्रातृजनै-
र्भ्रातृवैर्भातृभगिनोभिसत्पञ्चरश्मिभिरात्मवैः नवीनसमितिं नूतनजनसंघातं समस्थापय-
संस्थापितवान् तन्मार्गसमर्पकान् तस्याः समितेः पवित्रदर्पकान् नूतान् नवीनान् विधीन्
प्रोषये प्रचारयामीत्यर्थः ।

नवसंहिता ।

धातुस्ते महतो विधानमभि ते पुत्राश्च पुत्राः प्रियाः
 श्रीर्षाखानमिता नमन्तु नितरां भक्त्यातिह्वयाश्रयाः ॥ २ ॥
 पवित्रात्मा ह्यस्मिन्नयतरतु पूते हिमगिरौ
 तवाविष्कार्त्तुर्नादिधिनिचयमाशुद्विविधये ।
 अपेक्षासम्पन्नं प्रति परिणतं भारतमसौ
 ध्वनिस्ते विश्वस्ते ध्वनन्तु हृदि सीञ्चेतु चकितुः ॥ ३ ॥
 लिङ्गिर्न पचे न च ते विधिर्वा
 सम्यक्सादसौ करणीयजातम् ।
 त्वमात्मनिस्त्वगिरा नवीधि
 जीवात्मने त्वदश्रयाय सम्यक् ॥ ४ ॥

२ । 'वचो'रिति । हे विभी प्रत्येकमनः प्रतिजनहृदयं तांस्तव विधीन् पुनः स्वर्ण-
 मयैवचोः स्तपोचरेः अदृश्यं सन्निवृत्तं विदुदव । सत्यतः सत्येतां दिशि यत्नं न्येयस्यति
 शेषः अन्ननिरवादशिक्षरेः कश्चिन्मादरीधिक्षरेः दीवय तानिदि शेषः । धातुर्बिधान-
 कर्त्तुमसतस्तव विधानमभि प्रियास्त पुत्राश्च पुत्राश्च आनमितास्तदवस्थेनेति धावन् न केवल-
 सानमिताः किन्तु भक्त्या अतिह्वयाश्रया अनिमनोहरचिताः श्रीर्षाश्च नितरामतिशयेन
 नमन्तु प्रह्वीकृत्यन्तु प्रथमं कुर्वन्तु इत्यर्थः ।

३ । पवित्रार्त्तंति । अस्मिन् पूते पवित्रे हिमगिरौ हिमाचले पवित्रात्मा
 अन्तर्हृदयवासी पुण्यरूपी परात्मा अवतरतु अवतरणं करीतु । किं कर्त्तुं तत्र विधानः
 विधिनिचयम् आशुद्विविधये परिशुद्धजीवनविधानार्थम् अपेक्षासम्पन्नं तदपेक्षितवत्त्वं
 परिणतं सत्यतीमायेन नतं भारतं प्रति आविष्कर्त्तुं प्रकटयितुम् । असौ ते तत्र ध्वनिः
 विधानप्रचारणवाचो विश्वे हृदि ध्वनन्तु । स विश्वसहृदयीजनः चकितः सत्यविश्व-
 कल्पितः अन्तेतु अनुसरणं करीतु तं ध्वनिमिति शेषः ।

४ । लिङ्गिरिति । ते तत्र भिधिः पचे न लिङ्गिः लेखनं वचोदिजिह्वाश्च न वा
 चम् पुनःकदिभवः । किन्तर्हि सत्ये त्वदश्रयाय जीवात्मने करणीयजातं कर्त्तव्यसकृद्

प्रार्थनावतारः ।

विज्ञानीचितकालं चाख्यं न विभीः स्वभायं शिष्याय तु
 प्रेक्षाचार्यविधेयभक्तशरणापनेष्टहृन्दाय च ।
 अन्यैः किं ह्यत्राय प्रत्यववर्ते वार्ता हृदायास्त्विति
 प्रत्यवालीकयुता प्रमाथमिति सा ग्राह्या मुदा खैस्तव ॥ ५ ॥

भारतस्य वद पूर्वजन्मना-
 चेष्टराय नवसंहितां विभी ।
 घोषयस्व च नवीनमण्डली-
 लोकसंसदि जनार्तिभञ्जन ॥ ६ ॥

इति प्रार्थनावतारः ।

आत्मनिस्तत्त्वगिरा आत्मयोगिः शब्दवचसा सम्यग्यथायथं त्वं वृवीषि कथयसि प्रकटय-
 सीति यावत् । अदीर्घं कथमियं संहिता ? भगवदात्मस्य दैनिकज्ञाने प्रयोगोऽनया, न
 त्वत्तत्त्वोद्घोषार्थमात्रं भावत एवेति वक्ष्यमाक्षरेण स्फुटोक्तिरिति ।

५ । विज्ञानेति । विज्ञानीचितकाले विज्ञानप्रधानेऽस्मिन् समये हे विभी
 स्वभायं स्वत्वसंस्काराद्यं मनोनीतायेत्यर्थः न चाख्यं वृवीषि, तु किन्तु प्रेक्षाचार्यविधेय-
 भक्तशरणापनेष्टहृन्दाय च प्रेक्षायां प्रेषितायाम् आचार्याणां विधेयानां दास्यतां मत्तानां
 शरणापनायाम् हृदयानां हृन्दाय समुदायं च वृवीषि । अन्यैः किं, ह्यत्राय मुद्वस्तमात्रं
 प्रत्यववर्ते विज्ञासवते वृवीषि । वार्ता त्वया संवादः प्रत्यवालीकयुता प्रमाथ्य आलीकय
 दायाः समन्विता मुदा हृदययोगेन आयास्यति आत्मनिवसति । तव स्नेः स्वभावैः
 स्वभावलीगतेनदृष्टस्नेहस्यैर्भवेः मुदा आनन्दितहृदेन सा वार्ता प्रमाथमिति ग्राह्या
 भवतीति ।

६ । भारतस्येति । हे विभी भारतस्य पूर्वजन्मनामकारं पूर्वजन्मीनामात्रं ईश्वर-
 कथं नवसंहितां वद । हे जनार्तिभञ्जन जम्बूद्वीपनिवारणं, नवीनमण्डलीलोकसंसदि
 नवीना वा मण्डली त्वया संस्थापिता तस्यां लोकसंसदि घोषयस्व च तां संहितामिति श्रीः ।

इति प्रार्थनावतारः ।

नवसंहिता ।

गृहम् ।

विश्वासवान् गृहं नित्यं परिष्कृतं परिष्कृतम् ।
यन्नाद्रेषत् प्रभोस्तदाशीर्यत्नयते जनैः ॥ १ ॥
परिष्कृतिर्हि देवत्वमनु दिष्टेन रागिणा ।
गेहं देह्य यद्वात्मा मन्दिरत्वाय कल्पते ॥ २ ॥
तच्च सर्वं च सामग्री प्रभोस्तद्दानमानभाक् ।
पवित्राय च लब्धाय नियोज्यं गृहवासिना ॥
अथापि तन्महानामगौरवाय भवाय च ।
सांसारिकाय नित्याय तदीयानां निरन्तरम् ॥ ३ ॥

१ । प्रथमतः गृहसम्पत्तयान् विधीनां विश्वासवानिति । विश्वासवान् नित्यं गृहं परिष्कृतं सार्व्वितं परिष्कृतं परिष्कृतभावेन सञ्चितं यन्नाद्रेषत् । कथमेवं कुर्व्यात् ? यद् यस्मात् तद्गृहं प्रभोः परमेश्वरस्य । तच्च आशीर्जनैर्लभ्यते । तद्गृहं ज्ञाते जानीयुः इदं गृहं प्रभोः, तस्माशीर्यं विद्यत इति भावः ।

२ । परिष्कृतिरिति । हि यस्मात् देवत्वम् अनु परिष्कृतिः गच्छतीति शेषः । दिष्टेन मेधाक्षि परिषदया मन्दिरत्वेन कल्पयितुमादिष्टेन रागिणा ईश्वरादुरक्तेन कर्त्तुं वेदं देहः आत्मा च यद्गृहं मन्दिरत्वाय कल्पते साध्यते ।

३ । तथेति । तत् गृहं सर्वं सामग्री च प्रभोः परमेश्वरात् । तत् सामग्रीत्वं गृहं दानमानभाक् परमेश्वरदानत्वेन सत्त्वानमानम् । गृहवासिना गृहस्थेन सामग्रीत्वं तद्गृहं परिचाय लब्धाय अथापि तन्महानामगौरवाय तच्च प्रभोः महती भावी गौरवाय तदीयानां तच्च परमेश्वरस्य जनानां सांसारिकाय ऐहिकीकाय नित्याय आनन्दाय अवाप्तकल्याणाय च निमीक्ष्य व्यवहार्यम् ।

गृहम् ।

स ग्रीष्मः स्त्रीयदीपाहो नमैवेत्यसदायज्ञः ।
 पार्थिवं देवरहितं मत्वा सन्मानवर्जितः ॥
 अमिताचारतोऽहं लब्धे तत्ताच्च यः पुनः ।
 नियुक्ते कामतः साधुगर्हिते पक्षि सञ्चरन् ॥ ४ ॥
 गृहन्तद्वस्त्रसहितस्वर्पयेन्मन्दिरं यथा ।
 पराय स्वाग्निने ह्येवं प्रयतात्मा यथाविधि ॥ ५ ॥
 परमेश गृहस्थानां गृहं तुभ्यं समर्पये ।
 वसुजातश्च तत् तत्स्थानायास्त्र च पुनीहि च ॥ ६ ॥

४ । स इति । स गृहस्थः ग्रीष्मः ग्रीष्माहः स्त्रीयदीपाहः और्ध्वापराधौग्यः, यः नमैवेत्यसदायज्ञः ससामग्रीकं तद्गृहं नमैवेति असमायज्ञी यस्य तथोक्तः । पुनः कथञ्चूतः ? पार्थिवम् ऐहलोकिकं देवरहितं देवाविष्टानवर्जितं मत्वा सन्मानवर्जितः तत् प्रति सम्पन्नस्य ॥ पुनः कथञ्चूतः ? तत् गृहं ताच्च सामर्थ्यं साधुगर्हिते साधुजननिन्दिते पक्षि सञ्चरन् कामतः अमिताचारतः अपहृते अपवित्रे खल्वे नियुक्ते व्यवहरति ।

५ । गृहमिति । यथा मन्दिरं देवायतनं तथा तद्गृहं वसुसहितं ससामग्रीकं पराय स्वाग्निने प्रभवे प्रयतात्मा विग्रहद्वयः सन् यथाविधि एवं वस्त्रमाभ्यङ्गकारिण समर्पयेत् अर्पितं कुर्यात् ।

६ । हे गृहस्थानां परमेश गृहं वसुजातश्च तुभ्यं समर्पये समर्पितं करोमि । तद्गृहं पुनीहि पवित्रं कुरु, तत्स्थानं जनान् आशासस्व आशिषा योजय । वसुजात-समर्पणं यथा—एतानि गृहोद्यानादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । अस्य गृहस्य कुचिकाद्याः समस्ताः सामग्रीः परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि आनाम्नादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि परिवेषवस्त्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतां वस्त्रां परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि सैन्यादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि पुष्पकपक्षीलेश्वरीमन्त्राधारादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि वीरधानि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि रत्नतन्त्रास्त्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि ।

नवसंहिता ।

गृहस्थानि च सर्वाणि तानि भासन्ति सर्वथा ।

परिष्कृतानि संरक्षेद्मेध्याहारितानि च ॥

पांशवी गलितत्वं वा पूतयो दूषितान्वथ ।

दूषयेरन् गृहं तन्न परमेशस्य जातुचित् ॥ ७ ॥

संस्कार्यादगृहकुटीरमस्यैवावर्ज्यादिकम् ।

प्रत्येकं प्रत्यहं तेषां वारिशीधनसंस्कृतिः ।

पवित्रानिलमिच्छांशुसम्पर्काप्रतिरोधिता ॥ ८ ॥

एतामेकतन्त्रीप्रधतीनि धर्मसाधनीपकरणानि परब्रह्मण्येह निवेदयामि । विमेष-
प्रायेण च यथा—सन्तानादिपावनं दासदासीपावनं विद्याध्ययनं दीनजनाय दानम्
अतिथिसेवा पालितपशूदिरवा आहारः आशयः विद्यामी धनीपार्जनं तद्यथै-
त्यादीनि साधनस्य संसारस्य कृत्यानि गृहकर्ता धर्मानुवर्ती निष्पद्येत । साधनस्य
संसारस्य कृत्यानि गृहकर्ता धर्मानुवर्ती निष्पद्येत । सन्दिरे प्रचारायैर्दीनदुःखि-
जनायैश्च यथाशक्ति दानानि विधायानुष्ठानं निर्वहेत् ।

७ । गृहस्थानीति । गृहस्थानि च सर्वाणि तानि सर्वथा भासन्त्युक्त्यानि
परिष्कृतानि मेध्यादपवित्रवस्तुजाताहारितानि संरक्षेत् । जातुचित् कदाचित्
परमेश्वरस्य तद्गृहं पांशवी धूलयः गलितत्वं पूतयो वा दूषितानि दृष्टव्यानि वा न
दूषयेरन् दुष्टं कुर्यात् ।

८ । संस्कार्यादिति । प्रत्यहं प्रतिदिनं गृहकुटीरं गृहविभाजकांश्च (कुटीरीति
श्रीके) संस्कार्यान् परिष्कृतं कुर्यात् । आचर्ज्यादिकञ्च धूष्यपवित्रपदार्थाञ्च अस्तेन्
दूरं विनियमेत् । तेषां गृहकुटीराणां प्रत्येकम् एकैकं प्रति वारिशीधनसंस्कृतिः
वारिशा जीवनवस्तुना च संस्कृतिः संस्कारः पवित्रानिलमिच्छांशुसम्पर्काप्रतिरोधिता
पवित्रशुद्धीकरचसम्पर्कञ्च प्रतिरोधिता विना व्याघातेनामः प्रवेशः स्यात् ।

लुप्तसित्वातिमात्रं दुर्गन्धं स्वाभिने मतम् ।
 वैश्वान्त्यमसौन्दर्यं प्रसुर्न च सहिष्यते ॥ ८ ॥
 सौन्दर्यं व्यवहार्यत्वं प्रीतये परमेष्ठितुः ।
 स्वास्थ्यं स्वास्थ्यानिदानञ्च तस्येष्टं त्रीः सुगृहला ॥ १० ॥
 वसत्युपासको यत्र विचित्रं शुद्धिमदृग्दृग्म् ।
 दर्शनीयञ्च तन्निर्त्वं स्यादित्याह स्वयं प्रभुः ॥ ११ ॥
 प्रातः प्रतिदिनश्चातः पुष्पैः पत्रैः सुग्रीभितम् ।
 नेत्रसन्तर्पकैर्वर्णैर्हृदयैः सुरभिभिः कुह ।
 गन्धद्रव्यैश्च धूपार्घ्यैर्गृहं देवस्य सम्भृतम् ॥ १२ ॥

८ । लुप्तसित्तमिति । स्वाभिने परमेष्ठराय दुर्गन्धश्च अतिमात्रं लुप्तसित्तश्च अतीव घृण्यम् । प्रसुरीश्वरः वैश्वान्त्यं शङ्कन्नावहितत्वम् अधौन्द्ये शोभाविहीनत्वं न च सहिष्यते, तन् तस्यातीव विरोधीति भावः ।

१० । कथमेवं भवति तदेवाह सौन्दर्यमिति । सौन्दर्यं श्रीसम्पन्नत्वं व्यवहार्यत्वं व्यवहारीययोगित्वं परमेष्ठितुः परमेष्ठरस्य प्रीतये प्रीत्यर्थं भवति । स्वास्थ्यं शरीरस्य प्रकृतेः स्थितिः स्वास्थ्यानिदानं स्वास्थ्यावर्द्धने कारणभूतव्यवस्था त्रीः यथावत्सुखानुष्ठान-
जनिता शोभा सुगृहला च तस्य परमेष्ठरस्य इष्टं तत्तत्प्रेष्यते ।

११ । एतद्विषये साक्षात् परमेष्ठनिदेशमाह वसतीति । यत्र गृहे उपपन्न-
उपासनाशौचः वसति तद्गृहं विचित्रं विविधसज्जायुक्तादिभिः प्रीतिभिर्यत्नितं पवित्रं दर्शनीयं इमीं चारि च स्नातु इति स्वयम् ईश्वरः भावः ।

१२ । किं कथं येनैतदर्थं तदाह प्रातरिति । अतः कारणात् प्रतिदिनं यत्नः
प्रातः प्रातःकाले देवस्य परमेष्ठरस्य गृहं यक्षैः, नेत्रसन्तर्पकैः गन्धमाञ्जादयैः सुरभिभिः
सहस्रैः पुष्पैः पुष्पैः पत्रैः सुग्रीभितं धूपाद्यैः गन्धद्रव्यैश्च सम्भृतं सम्यगद्विषयम् कुह ।

एकस्मिन् तु कुटीरे गृहे सर्वत्र तद्विधिः ।
 पालनीयोऽर्चनागृहे सभाकुट्टिमके तथा ॥
 कुटीरेऽध्ययनार्थाय ग्रथनार्थाय नित्यम् ।
 ज्ञानाय भोजनार्थाय पाकशालाशालासयोः ॥
 वसती दासदासीनामुद्याने नितरां तथा ।
 स्वास्थ्यं सौन्दर्यमेकत्र कुर्यातां राज्ञमुच्छ्रितम् ॥ १३ ॥
 शय्या परिकृता वस्त्राश्वाधारेऽवस्थितानि च ।
 यथायथं पुस्तकानि स्तुतया पुस्तकालये ॥
 गृहद्रव्याणि सर्वाणि हण्डादीनि च सर्वथा ॥
 शूद्राशुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च ।
 यथास्थाननिविष्टानि सुरुच्यनुशुषेन च ॥ १४ ॥

१३ । एकस्मिन्निति । न एकस्मिन् कुटीरे गृहविभागकामे तु किन्तु गृहे सर्वत्र तद्विधिः तस्य सौन्दर्यस्य श्रेष्ठे च विधिः पालनीयः । अर्चनागृहे देवालये सभाकुट्टिमके सम्भजनसम्मेलनाद्येष्वधुनसंस्थाप्येभ्यः अध्ययनग्रथनज्ञानभोजनार्थे गृहविभागकामेषु रत्न-गृहे अश्वरथशालावाच दासदासीनाश्च वसतिस्थाने तथा उद्याने नितरां अत्यर्थम् एकत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्यम् अर्चितं समग्रं राज्यं कुर्यातां सर्वत्र स्वास्त्रं सौन्दर्यं परिवारे-यास्तानित्यर्थः ।

१४ । श्रेयसि । शय्या परिकृता मासिकवर्जिता शान्ति, वस्त्राणि आधारे तद्वत्तत्त्वज्ञानं यथायथं समग्रतया अवस्थितानि संरक्षितानि, पुस्तकास्तथै पारिवारिक-धर्मनियमवचनगृहे पुस्तकानि तथा गृहद्रव्यतया रक्षितानि स्तुः, सर्वाणि गृहद्रव्याणि हण्डादीनि शूद्राशुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च सुरुच्यनुशुषेन सुरुच्यनुशुषेन सर्वथा यथास्थाननिविष्टानि स्तुः ।

सहम् ।

अधिकावहितिर्देवा पूजामेष्टेऽस्य वेदिका ।
सम्मानितव्या सर्वस्यात् सेवं वा पारिवारिकी ॥
गीतप्रवचनग्रन्था वेदी मन्त्रासनानि च ।
पुष्पाधाराचैकतन्त्री वादिवाचि च नित्यम् ॥
रचितव्यानि वस्त्रेण मार्जितानि च तद्गृहम् ।
शोभयेयुः पुष्पजातैः प्रातरन पुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
उत्कीर्णा सत्प्रमाणा वा कुक्षौ चित्रितस्तव्यः ।
यिचार्थं शोभनार्थं वा न त्वर्चा मूर्त्योऽपि वा ॥ १६ ॥
अथर्ववेदसम्प्रोक्तं साधनस्यमिषर्जनम् ।
उत्कीर्येत दर्शनीये स्थाने सूक्तं मनोमतम् ॥
“सहृदयं साधनस्यमविदेषं कृणोमि वः ।
आख्यानमभिदूर्यत वक्तुं जातमिवाग्न्या ॥
अनुव्रताः पितुः पुत्री माता भवतु सन्मताः ।
जाया पत्ये मधुमती वाचं वदतु शान्तिवान् ॥

१५ । अधिकेति । पूजामेष्टे पारिवारिकीपासनायै अविद्या अवहितिः अथ-
धानं देवा । अस्य देवालयस्य वा पारिवारिकी वेदिका सेवं सर्वस्यात् सर्वमविज्ञानं
सम्मानितव्या समर्प्यव्या । गीतानां प्रवचनानां ग्रन्थाः, वेदी, मन्त्रानां तन्त्रलोपासकानां
वासनानि, पुष्पाधाराः, एकतन्त्री, वादिवाचि सदृकादीनि नित्यम् । वस्त्रेण मार्जितानि
परिष्कृतानि रचितव्यानि । अथ प्रातः पुरस्त्रियः सदृकादिवः तदप्यर्थं पुष्पजातैः
शोभयेयुः शोभितं कुर्वन् ।

१६ । उत्कीर्णेति । कुक्षौ देवार्चनामहर्निशी चित्रितस्तव्यः शोभनवर्णचित्रित-
कक्षीमिवः सूत्रम् । उत्कीर्णाः ओदिसाः कस्यमाया वा पञ्चमरे चित्रिता कस्यानन्तरं
वासकमायाः कुः । न तु यिचार्थं शोभनार्थं वा कर्षी अपि वा सूर्यः कुः ।

मा भ्राता भ्रातरं दिद्यद् मा स्वसारसुत स्वसा ।
 सम्यच्चः सर्वतो भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥ १७ ॥
 सर्वोद्यतमकर्तव्यदर्शिं प्रवचनन्निदम् ।
 गृहस्थानां हि तन्मोक्षं भवत्वत्र निदर्शनम् ॥
 “ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।
 वदयत् कार्यं प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्” ॥ १८ ॥
 एवं सङ्कार्जितं गीहं पवित्रञ्च सृष्ट्वलम् ।
 ग्रास्तीक्ष्णस्तृणजातैश्च सदा नियमितञ्च यत् ॥
 तत्तत्त्वं हर्षसीन्दर्यप्रसादसम्पदां खलु ।
 देव्या लक्ष्म्यास्तत्स्वत्र नरनार्यैश्च बालकाः ॥

१७ । अथवेति । सास्त्रतत्त्वविवर्धनं ग्राह्या मिलनेन च सुमनस्तारवर्धनं दध्य-
 वेदीकं मनोवतं कारि त्वां दर्शनोद्यं दर्शनयोग्ये स्थाने चतुर्कायेत उद्देशात् । सृष्टदय-
 निति । यो युष्माकं मध्ये सृष्टदयं समष्टदयलम् अविर्बधं देवशक्त्यं कुर्याति विदधाति
 क्षीययोगेन तत्तत् प्राथयामीति यावत् । अज्ञा गीः जातं वत्समिषं चत्वीत्यम् अमि-
 ष्येत एकीकृत्य चित्तं हरतु । पुत्रः पितुः अनुव्रतः अनुगामी, माया सङ्गताः सुमनस्तः
 क्षयतु । माया पत्नी पत्ने पतिमुद्दिष्य सधुमतीं सधुरां वाचं वदतु, पतिश्च ततः शान्ति-
 यान् शान्तिमुक्ती भवतु । माता भ्रातरं मा दिद्यत्, उत अपिच स्वसा भगिनी स्वसारं
 भगिनी मा दिद्यदिति शेषः । सम्यक्तः सम्यच्चः मनोभाः भूत्वा भद्रया विभक्तिव्यवसेन
 भद्रां लक्ष्म्यां वाचं वदतु वदतु ह्यन्तसाधवणव्यवसः ।

१८ । सर्वोद्यति । गृहस्थानां सर्वोद्यतमकर्तव्यदर्शिं हर्षं तन्मोक्षं भवत्विति च-
 लिखितं प्रवचनम् अत्र प्रवचनविषये निदर्शनं दृष्टान्तस्वरूपं भवतु । “गृहस्थः ब्रह्म-
 निष्ठः ब्रह्मज्ञानपरायणः स्यात् । वदयत् कार्यं प्रकुर्वीत अनुतिष्ठेत्
 सद्ब्रह्मणि हर्षप्रेतं प्रदर्पयेन कुर्यात् ।

बालिका दशदास्यस्य गृहपातितजननः ।
 कुर्वे सुखमया नित्यं वसन्ति तत्समाश्रये ॥ १८ ॥
 सोत्राण्युदीरयिष्यन्ति कुक्ष्याभ्यस्य सन्ततम् ।
 महीययन्ति तत्रत्यास्तानि नवविधैः प्रभुम् ॥ २० ॥

इति गृहस्थः ।

गृहस्थः ।

गृही प्रातः प्रबुधः स्यान्नात्युदीति न चात्युषे ॥ १ ॥
 समहोरापरिव्यासस्त्रापं प्रभुरथादिशत् ।

१८. ॥ एवमिति । एवम् एवमकारेण सम्बन्धितं परिकृतं परिच' विदुर्ब्र' सुखमया सुन्दरप्रज्ञासमप्यत्र' आस्तीकृतज्ञानातेषु सदा नियमितं तत्तत्प्रवृत्तचक्रसूक्ष्मेण सम्यक् आसितं यत् गृहे तत् यत् सत्यं सत्यतः हर्षमौन्द्यप्रसादसम्पदां देव्याः तत्तद्दि-
 वाच्यः लक्ष्यः, सेवायाधित्तो देवीत्यर्थः । ततः तत्र गृहे तत्समाश्रये तस्य गृहस्थ-
 जायते नरनार्यादयः सर्वे नित्यं सुखमयाः सुखिनः वसन्ति वासं कुर्वन्ति ।

२० । सोत्राणीति । अस्य गृहस्थ कुक्ष्यानि अपि सन्ततं सोत्राणि उदीरयिष्यन्ति,
 तत्रत्याः तानि तत्स्थवस्तुतातानि नवविधैः नवविधानस्य प्रभुं महीययन्ति गौर-
 वान्वितं कुर्वन्ति ।

इति गृहस्थः ।

१ । सम्प्रति गृहस्थानां विशेषनियमकर्तव्यानि वक्तुमारभते गृहीति । गृही
 मयः प्रातःकाले प्रबुधः जागरितः स्नात्, नात्युदीति न च अत्युषे नातिशब्दे । सुषो-
 दयान्तोप प्राक् पचासा न व्यापारिहारं कुर्यादित्यर्थः ।

स्वेभ्यस्तत्र प्रमाणं हि विज्ञानं, तेन सोऽख्यः ।
 आहृतस्तेन नाक्रोशेत् तन्मा चाख्यतमास्त्विति ॥ २ ॥
 नवीभूतः प्रबुधः सन् परमेशनिदेशतः ।
 खिन्धमाकृतप्रत्ययसौरालोककृतेषु खः ।
 उवाचा हर्षदप्रत्यभिवादिषु परम्भसुम् ।
 लुयात् कृतशङ्कदयः स्नापेनोर्जस्वतः पुनः ॥ ३ ॥
 उपविश्यासने जानूपरि वा दण्डवत् स्थितः ।
 शंसेदसावही धन्यो धन्यः परममङ्गल ॥
 यज्जीवामि दिनस्त्वन्यतमं द्रष्टुं नयस्व माम् ।
 आशासुखं च यतोऽयं स्याद्विवसी धर्मशान्तिदः ॥ ४ ॥

१ । निद्राकालमुक्त्वा समतिं तत्परिमाणं नाविष्मासेदित्याह समितिं चिन्तयस्व
 आत्मजनेभ्यः प्रभुः परमेश्वरः सप्तहोराग्रामस्त्रायं तत्परिमितकालं निद्रयातिवाहवितुं
 आदिशत् । कित्वाय प्रमाणम् ? विज्ञानं शरीरविज्ञानं तत्र प्रमाणम् । तेन हेतुना तेन
 प्रभुणा आहृतः स्नापादुत्थानायैष्येः स गृही अख्यतमा तन्मा अलु इति न चाक्रोशेत्
 चीत्कारं कुर्यात् । अथकालमल्पनिद्रा भवामीति वदन् न शय्यायामवलुङ्गेदिति
 कावः ।

२ । उवाच किं कर्तव्यं तदाह नवीभूतइति । स्नापेन निद्रया पुनः उर्जस्वतः
 कृतशङ्कदयसम्पन्नः नवीभूतः नवत्वं प्राप्तः परमेशनिदेशतः परमेश्वराग्रया प्रबुधः ज्ञान-
 रितः सन् खिन्धमाकृतप्रत्ययसौरालोककृतेषु प्रातःसमीरणेन नवतृथालोकेन च कृतेषु
 तन्वृत्तिषु उवाचाः हर्षदप्रत्यभिवादिषु आनन्ददर्शनप्रत्यभिवादनमध्ये कृतशङ्कदयः स
 श्वरं प्रभुं लुयात् लुया सखावयेत् ।

३ । उपविशेति । आसने उपविश्य जानूपरि अथवा दण्डवत् स्थितः असी गृही
 भवेत् । किं भवेत् ? अही परममङ्गलं मङ्गलाख्य परमेश्वर, धन्यः धन्यः । अहं

यथैवात्मा तथा देहो व्यायामं कल्पयेदते ।
 अतो विश्वासवान् भक्त्या दिनस्य कतिचित् क्षणान् ॥
 नियुञ्जीत मिते, तत्र शस्तं प्रातस्तु सर्व्वथा ।
 पेश्यो बलयुताः शुद्धानिलानुश्वसनंयतः ॥
 शोषिताव्याहतगतिर्बलस्त्रास्यविवर्धनम् ॥ ५ ॥
 उपेक्षया शरीरस्वात्मनिवासमुपेक्षते ।
 उल्लङ्घते च स विधिं परमेशप्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥
 स्वास्थ्यानां विधयः सर्व्वे विधयः परमेशितुः ।
 यस्तानुल्लङ्घते दण्डं सङ्गते सोऽपराधजम् ॥ ७ ॥

अन्तर्गतं दिनं द्रष्टुं चक्षुः शोषामि । साम् आशास्त्रं आशीर्षकं कुरु, मयस्य सत्यमे
 परिचालय, यतः अथ दिवसः धर्मशान्तिदः स्यात् तत्तत्परिवर्तको भवेत् ।

१. व्यायामकर्तव्यतामाह यथेति । यथा एव आत्मा तथा देहः व्यायामं
 परिचालनं कलु निश्चितम् अपेक्षते, अतः विश्वासवान् भक्त्या भक्तिपूर्व्वकम् न तु पश्यन्
 दिनस्य कतिचित् क्षणान् मिते परिमिते व्यायामे नियुञ्जीत नियुक्तान् कुर्वीत । तत्र
 व्यायामे प्रातस्तु सर्व्वथा शस्तं प्रशस्तकालः । अतो व्यायामात् पेश्यः बलयुताः शक्ति-
 शक्तिकाः शुद्धानिलानुश्वसनं फुफ्फुसेन विद्युत्वायुपरिषद्, शोषिताव्याहतगतिः शोषितस्य
 सत्यदेहप्रसरणे गतिसाधनम्, बलस्त्रास्यविवर्धनं शरीरबलस्य स्वास्थ्यास्य उद्भूतिः ।
 यस्तानुल्लङ्घते दण्डं सङ्गते भवतीत्यर्थः ।

६ । उपेक्षां निन्दति उपेक्षयेति । शरीरस्य उपेक्षया तत्तत्करणेन आत्मनिवासं
 जीवस्य वसतिभूमिम् उपेक्षते उपेक्षितां करोति । न केवलं तत्, स गृही परमेश-
 प्रतिष्ठितं विधिं नियमनिबधम् उल्लङ्घते उत्क्रामति ।

७ । विविक्तवर्गदीपमाह स्वास्थ्यानामिति । सर्व्वे स्वास्थ्यानां विधयः नियमाः
 परमेशितुः परमेश्वरस्य विधयः । यः जनः तान् विधीन् उल्लङ्घते उत्क्रामति, यः अपराधजं
 दण्डं सङ्गते, दण्डनितदण्डभोगं करोति ।

धन्यो विद्यासवान् सोऽयं यतः शुद्धे महत्त्वम् ।
 सेवतेऽन्न प्रभुतस्य देहात्मघटितान् पुनः ॥
 नित्यजीवनसंपत्तान् स्वास्थसम्बन्धिनोऽथवा ।
 निदेशान् पालयत्येष सम्यक् सत्यसमाहितः ॥ ८ ॥
 प्रातः संवादपत्राणि पठित्वातिप्रयोजनम् ।
 साधयित्वाथ कार्येषु सायाह्नस्त्यान्यहं गृही ॥ ९ ॥
 प्रत्यहं साधयेत् ज्ञानं मार्जनं चात्मनः स च ।
 नद्यां वा दीर्घिकायां वा धारायन्तेरथास्तये ॥ १० ॥
 जलं परिष्कृतं स्वास्थ्यकरं भवतु नित्यशः ।
 अन्यथा स्यात्तव ज्ञानं न शिवस्त्वशिवं महत् ॥ ११ ॥

८ । तदनुसरणक्रमज्ञातासाह सन्तः इति । सोऽयं विद्यासवान् धन्यः । यतः
 एष सम्यक् सत्यसमाहितः शुद्धे महति अपि विषये च प्रभुं परमेश्वरं सेवते भजति ।
 तस्य प्रभोः देहात्मघटितान् देहात्मसम्बन्धिनः नित्यजीवनसंपत्तान् अनन्तजीवनघटितान्,
 अथवा स्वास्थसम्बन्धिनान् निदेशान् पालयति यथावयं रचति ।

९ । प्रातरिति । प्रातः संवादपत्राणि दैनिकसंवादलिपिसाधनानि पठित्वा
 एव प्रयोजनं कार्येषु साधयित्वा अन्यहं प्रत्यहं गृही भक्त्या सायाह्, ज्ञानं कुर्यात् ।

१० । प्रत्यहमिति । स च नद्यां दीर्घिकायां अथवा गृहे धारायन्तेः जल-
 निर्भरस्तयेः प्रत्यहं ज्ञानं साधयेत् चात्मनः मार्जनं च कुर्यात् ।

११ । जलमिति । नित्यशः सविच्छेदेन जलं परिष्कृतं नित्यं स्वास्थ्यकरं
 सुखतामनकं भवतु । तद्विरुद्धं दीपमाह, अन्यथा तव ज्ञानं न शिवं महत्त्वकरं ज्ञानं,
 न किमु महत्, अशिवम समस्तकरं भवेत् ।

यावन्मलिनता त्वक्ता शुक्लहासयोग्यताम् ।
 यावन्मार्जनीयोगात्तावन्मुखाः कलेवरम् ॥ १२ ॥
 शिरोऽभ्यङ्गं विधायाभिषिञ्च वारि सुशीतलम् ।
 तसोपरि तु शैत्याय नवीभावाय तस्य च ॥ १३ ॥
 एवं स्नानं भवेत्तुभ्यं देधा तच्छिवदं परम् ।
 हरेन्मालिन्यमुखासं यच्छेत्पावित्र्यनूत्रते ॥ १४ ॥
 सत्त्वं स्नानञ्चाभिषेकोऽवगाहोऽवभृथः शुचिः ।
 स्मरैतत् सततं सम्यक् परमेश्वरसन्तते ॥ १५ ॥
 पूजालयमनु स्नानागारं मानय तत् सदा ।
 तत्कुक्षेषु च पावित्र्यं स्तुतिर्वसतु वारिषु ॥ १६ ॥

१२ । यावदिति । यावन् कलेवरं देहः मलिनता त्वक्ता मालिन्यं परिहृत्य
 शुक्लहासयोग्यतां विषदं निरुक्तं इत् इदं तस्य वासं योग्यतां न याति प्राप्नोति,
 तावत् चतुर्मासनीयोगात् मुखाः मार्जितं कुरु ।

१३ । शिरोऽभ्यङ्गमिति । शिरोऽभ्यङ्गं शिरसि तैलाभ्यङ्गनं विधाय तस्य शिरसि
 उपरि सुशीतलं वारि शैत्याय शीतलतासाधनाय नवीभावाय अभिषिञ्च अभिषिञ्च कुरु ।

१४ । स्नानफलमाह एवमिति । एवम् एवमकारेण तस्मान्न तुभ्यं देधा परं
 शिवदं भवेत् । किलहयम् ? मालिना मलिनताम् उखासं, पावित्र्यनूत्रते पावित्र्यतां
 नवीभूतताञ्च यच्छेत् ।

१५ । स्नानस्य महत्त्वमाह सत्यमिति । सत्त्वं परमाद्यैभूतं स्नानम् अभिषेकः
 परमात्मलाभीपायभूतस्नानविषेयः, अवगाहश्च अस्त्रावगाहनस्य अवभृथः पावित्र्यव्यापारः,
 च परमेश्वरसन्तते सततं नित्यमेतन् धार कृतिविषयं कुरु ।

१६ । ततः स्नानागारस्नानमाह पूजास्त्यमिति । तत् तस्मात् पूजास्त्यम्
 येषु सदा स्नानागारं मानय तत्सहस्रव्यवहाराद्यद् कुरु । तत्कुक्षेषु तस्य स्नानागारस्य
 मितेषु पावित्र्यं पावित्र्यता वारिषु स्तुतिः परमेश्वरसन्तते वादय वक्षतु ।

सम्भाषय जलं नित्यं सादरं भक्तिपूर्वकम् ।
 स्त्रीकृत्युष्य मलहरे गुणेऽन्तःशुद्धिसूचनम् ॥
 एवं देहमन्दिरेऽस्मिन् नीचे कृतार्थताम्रनः ।
 त्वया समुपलभ्येत प्राचीने नूतनं प्रभोः ॥
 वेदं मङ्गीययास्त्रापादयाम् पूर्णतां पुनः ॥ १७ ॥
 सलिले विमलं ज्योतिः पश्य त्वं परमात्मनः ।
 मातेवापः समायान्तु माष्टुं त्वां शोधितुं पुनः ॥ १८ ॥
 ऋग्वेदोक्तञ्च सूक्तं त्वं स्मर पूर्वेः प्रकल्पितम् ।

“आपोऽस्मान् मातरः शुभ्यसन्तु

* * * * *

विश्वं हि रिपुं प्रवहन्ति देवीः

उदिदाभ्यः शुचिरा पूता एमि ॥” १९ ॥

१७। बारिषु कृतिरिति परिष्कृतयितुमाह सम्भाषयेति । नित्यं प्रतिदिनं जलं सादरं भक्तिपूर्वकं सम्भाषय स्त्रायतीकुरु । अथ मलहरे मालिनीपरिहारके गुणे अन्तःशुद्धिसूचनं तत्प्रदर्शकनिदर्शनं लोकोक्तम् । एवम् अस्मिन् नीचे अधमे देहमन्दिरे आत्मनः कृतार्थता कृतज्ञतायां प्राचीरिति यावत् त्वया समुपलभ्यते समधिगम्यते । अथ प्राचीने पुरातने वेदे अथ प्रभोः नूतनं वेदं मङ्गीयय औरदामितं कुरु पूर्णतां पुनरा-प्रापय तस्य वेदस्येति शेषः ।

१८। अस्मि परमात्मसाक्षात्कारमाह सलिलं इति । सलिले अस्मि परमात्मनः परमेश्वरस्य विमलं निर्मलम् अत्युज्ज्वलं ज्योतिः त्वं पश्य, पुनः यदि च त्वं माष्टुं कल्पितं कर्तुं शोधितुं रिपुं कर्तुं मातेव वापः समायान्तु आशङ्कन्तु ।

१९। एतत् सत्यानन्दमतीव प्राचीनमित्याह ऋग्वेदोक्तमिति । पूर्वेः पूर्वपुरुषैः प्रकल्पितं रिपुम् अन्वेदीकं सूक्तं दमममन्त्रसौमं अमदमस्तुं दमनीं अक्षमिवि वावत्

पवित्रग्रन्थसम्बद्धं देवनन्दनसाधितम् ।
 अभिषेकश्च जीर्णानि पुष्पयुदाभुवि कर ॥
 “दिनेषु तेषु जघटे यदीशा आगमत्तदा ।
 जीर्णानसरिति प्राप्ताभिषेकः सखिलास्ततः ॥
 उत्थाय सोऽस्त्रसादृश्यजीर्णैर्धामवदन्तिके ।
 कपीतमूर्च्छां पूतात्मावातरस्तस्य चोपरि ॥
 त्वं मे प्रियतमः पुत्रो यस्मिन् प्रीतोऽस्मि सन्ततम् ।
 इति वाणी वदन्ती खोरगमत्—” २० ॥

इति ग्रहस्थः ।

कर करचविवर्धं कुब । आपः सातरः अजान् शुभ्यन्तु पवित्रान् कुम्भेत् । देवी
 देव्यः आपः विषं निक्षिप्तं हि रिप्रम् अविशुद्धिं प्रवहन्ति प्रवाहवेगीनापमयानि अप-
 नयन्तु वा । आभ्यः अद्भ्यः शुचिः विग्रहः पूताः पवित्रः उदेति उदयच्छामि । प्रथमः
 पादादगमत् “सृतेन नो घृताशः पुनन्वि”ति पादस्पर्शो भाष्यान्तरे यदपि जलविष-
 यक एवावगम्यते तथापि शिष्टार्थेऽनाविषयकप्रतीती परिणतः ।

२० । देव्यान्तरगतस्त्रास्त्रप्रमाचसाह पवित्रेति । जीर्णानि तदाह्ये कीतधि
 पुष्पयुदाभुवि पवित्रायां युदाख्यायां भूमौ पवित्रग्रन्थसम्बद्धं न तु क्वचित्परेभ्यः
 निन्दनौघमिति वाच्यं देवनन्दनसाधितम् ईशासा निष्यत्तम् अभिषेकश्च कर । किन्तु
 पवित्रग्रन्थोक्तं तदेवाह दिनेष्विति । तेषु दिनेषु जघटे इदं सङ्कटितम्, यत् ईशाः
 तदा तत्समये आगमत् आगतवान् । जीर्णानसरिति प्राप्ताभिषेकः गृहीतानिषेकः
 ततः सखिलात् जलान् अजसा तरण्यत् उत्थाय सः अदधत् । निमदधत् ?
 अन्तिके सन्निधौ योः अनरीचं वेषः अभवत् । तस्य च उपरि कपीतमूर्च्छां पूतात्मा
 पवित्रात्मा अवतरत् अवतीर्षवान् । त्वं मे मम प्रियतमः पुत्रः यस्मिन् अहं सन्ततं
 निवसं प्रीतः अस्मि इति वदन्ती सुख्यटं जायमाया वाणी योः अनरीचात् आगतवती
 आगतवती ।

इति ग्रहस्थः ।

उपासना ।

ज्ञात्वा गृह्य गृही वासो गृहीतोपासनीयतम् ॥ १ ॥
 मलिनश्चापवित्रश्चेद्वासः पार्थिवचित्तनम् ।
 अथवावित्रसुदीप्यात्मानं बध्नाति संसृती ॥ २ ॥
 गृहेन वाससा देवसाक्षात्कारोपयोगिना ।
 सभावितात्मा प्रविश प्रभोः पूजागृहन्ततः ॥ ३ ॥
 स्थाने स्वस्थासने नित्यमुपविष्टो भवात्र न ।
 स्नेच्छाचारी परस्थानात्मभूतश्च समाविश्यन् ॥ ४ ॥

१ । अशुभोपासनाविधयाम् वस्तुमाह ज्ञातेति । ज्ञात्वा ज्ञानं ज्ञानं गृह्य-गृही-वासो-
 विषय, गृही गृहस्थः उपासनीयतं वासः वस्त्रं गृहीत परिदृष्ट्यात् ।

२ । कथमेवं कथं तदाह मलिनमिति । अतः यदि वासः वस्त्रं मलिनं अपवित्रं
 भवतीति ज्ञेयः, तदा तत् पार्थिवचित्तनम् ऐक्यौकिकचित्तान् अपि च अपवित्रान्
 अपवित्रताम् उद्दीप्य उद्दीप्य आत्मानं संसृती संसारे बध्नाति तद्धीनं करोति ।

३ । ततः किं कर्तव्यं तदाह गृहेनेति । ततः तस्मात् गृहेन पवित्रेण देव-
 साक्षात्कारोपयोगिना वाससा वसनेन सभावितात्मा आत्मानं तद्युक्तं कृत्वैश्वर्यं, प्रभोः
 परमेश्वरस्य पूजागृहं देवालयं प्रविश तस्मिन् प्रवेशं कुरु ।

४ । वासनवित्तयकविधयमाह स्थाने इति । स्थाने निर्दिष्टभूमौ स्वस्य आत्मनः
 वासने नित्यम् उपविष्टो भव । परस्मै अन्वयस्य अनात्मभूतस्य नित्यव्यवहारेण आत्मन-
 सप्राप्तवत् समाविश्यन् अथ स्थानासनविषये न स्नेच्छाचारी सनेच्छाचारपरायणो भवेति
 ज्ञेयः ।

सम्मानयासनं तत्र प्रीतिं बह्व, च बभूवत् ।
 गणयोपासने सङ्गिवद्यथा यासि तदय ॥ ५ ॥
 आवेष्ट्य गृहवेदीं तां पतिः पत्नी, पिता सुतः ।
 माता कन्या स्वसा भ्राता विभ्रित् स्वस्वासनेषु च ॥ ६ ॥
 निमन्त्रिता बान्धवाश्चेदुज्जीरन्मूर्धने तदा ।
 उपविशेयुः पुत्रपाः स्त्रियश्च पार्श्वयोः पृथक् ॥ ७ ॥
 आसनं परिगृह्णाथे प्रणमेद्गृहदेवताम् ॥ ८ ॥
 उपासनां निर्व्वहेत गृही गार्भीर्य्यमावहन् ।
 गृहीचितगिरा तत्तद्गुह्यभावात्सुसारतः ॥ ९ ॥

५ । आसनस्यानुपेक्षणीयत्वमाह सम्मानयेति । आसनं सम्मानय माणात्पदं कुह ।
 तत्र प्रीतिं बह्व, बभूवत् उपासने सङ्गिवत् च गणय । यथा यासि तत्र तत् आसनं
 नय ।^१ विदेहीऽपि देविनीउपासनव्यवहृतमासनमेव व्यवहरेदित्यर्थः ।

६ । उपासकानामुपवेशनप्रकारमाह आवेष्टीति । तां गृहवेदीम् आवेष्ट्य पतिः
 पत्नी, पिता, सुतः पुत्रः, माता कन्या, स्वसा भगिनी, भ्राता च स्वस्वासनेषु विभ्रित् उप-
 वेशनं कुर्यात् ।

७ । पतिपत्न्यादिव्यतिरिक्तानां तत्रायमने समुपवेशननिवसमाह निमन्त्रिता इति ।
 मूर्धने उपासने निमन्त्रिताः आहूताः बान्धवाः मित्राणि चेत् पुज्यीरन् योगं द्युः, तदा
 पुत्रपाः स्त्रियश्च पृथक् पार्श्वयोः स्वसराः भूर्ध्वत्यर्थः उपविशेयुः उपवेशनं कुर्युः ।

८ । उपवेशनानन्तरं प्रथमं कर्त्तव्यमाह आसनमिति । आसनं परिगृह्य उप-
 वेशनं कृत्वा अथ गृहदेवतां परमेश्वरं प्रणमेत् ।

९ । अनन्तरमुपासनप्रणालीमाह तत्तद्गुह्यभावात्सुसारतः । गृही गृहस्थः
 गार्भीर्य्यम् आवहन् आश्रित्य गृहीचितगिरा गृहस्थानां स्त्रीपुत्रपाथाम् उपयोग्यथा
 भावया तत्तद्गुह्यभावात्सुसारतः तत्तत्तन्नामां मुद्रित् चभावश्च तद्गुह्यकारतः उपासनां
 निर्व्वहेत समापयेत् ।

आरभ्येतीदोधनेन गायेषुः पुक्वास्ततः ।

स्त्रीणां स्वरैरेकतानत्वापन्नैः स्तुतिप्रार्थनैः ॥ १० ॥

आराधना ततो यत् स्वरूपाणि क्रमाद्भिभोः ।

विहृतानि धृतान्यडा प्रदत्तगौरवाणि च ॥ ११ ॥

ततो ध्यानेन तान्यत्र पुण्ये परमपूरुषे ।

साक्षात्क्रियेरन्वेकत्र तूष्णीभावेन च क्षणम् ॥ १२ ॥

हृद्येवं तं प्रभुं दृष्ट्वा सर्वे निर्दिष्टप्रार्थनम् ।

मिलित्वोदीरयेयुस्ते तेष्वेकः क्रमयोगतः ।

अभावान् स्वस्य पापानि समुल्लिख्य च प्रार्थयेत् ॥ १३ ॥

१० । आरम्भिकाङ्गनाह आरभ्येति । उदबोधनेन देवसाधुस्यसाधकेन वाक्य-
निबन्धेन आरभ्येत । ततः उदबोधनानन्तरं प्रकृयाः स्त्रीणां स्वरैः एकतानत्वापन्नैः स्तुति-
प्रार्थनैः गायेषुः गानं कुर्यात् ।

११ । उदबोधनसङ्गीतानन्तरमाराधनामाह आराधनेति । ततः तदन्तरम्
आराधना । तत्स्वरूपमाह यदेति । यत्र आराधनायां विभोः परमेश्वरस्य स्वरूपाणि
“सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, ज्ञानरूपममृतं यद्विभाति, ज्ञानं शिवमद्वैतम्, शब्दरूपाय-
विहृतं”मित्युपनिषद्भूतानि क्रमात् विहृतानि बुद्ध्याकृतया व्याख्यातानि, चक्षां सख-
भावेन धृतानि हृद्यतुभृतानि, प्रदत्तगौरवाणि प्रख्यापितसङ्क्षतानि । “सर्वं ज्ञान-
मनन्तं”मित्यादि क्रमेणैव व्याख्या, केवलम् “ज्ञानरूपममृतं ज्ञानं”मिति चक्षुः सर्वेषां
स्वरूपाणां पर्यवसानज्ज्ञानलाभं पर्यवसाने प्रख्यातव्यम् ।

१२ । आराधनानन्तरं ध्यानामाह तत इति । ततः आराधनानन्तरं ध्यानेन
तानि स्वरूपाणि एकत्र अत्र पुण्ये परमपूरुषे अथ क्षणकालं व्याप्य तूष्णीभावेन साक्षात्-
क्रियेरन् साक्षादभिमन्त्रयानि सर्वैरिति शेषः ।

१३ । ध्यानानन्तरं साधारणप्रार्थनमाह इदमेति । एवं इति तं प्रभुं दृष्ट्वा ते सर्वे
मिलित्वा निर्दिष्टप्रार्थनम् “असतो मा सद्गमये”त्याद्यनुत्पत्तम् उदीरयेयुः । तेषु क्षपास्त-

द्वितीयस्य तु सङ्गीतस्वान्तो नामानि चेद्विशुः ।

उदीरयैयुस्त्राणानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ १४ ॥

ऋषीन् प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च शुतानि बहु मानयन् ।

महीययन् पौर्विकाणि ज्ञानानि वचनं पठेत् ॥ १५ ॥

ज्ञानानुरक्तिसारस्यभक्त्युत्साहेन प्रार्थनम् ।

न भारवत्त्वयन्नेन कुर्वीत तद्दिनस्य च ॥ १६ ॥

नवपुष्पसमं स्यात्तत् प्रत्यग्रं सुमनोहरम् ।

चिन्ताभावसमुच्छ्वासानुत्तिरन्वित्यनूतनान् ॥ १७ ॥

केषु एकः क्लेशयोगतः परपरक्रमेण स्वस्य पापानि अभयानि सङ्गृह्य स्व उदीय प्रायेयेत्
प्रायेयां कुर्वीत् ।

१४ । साधारणप्रायेणा व्यक्तितपप्रायेणा तदन्तर्भवितिसङ्गीतानन्तरं “मनोऽकिञ्चन-
नाशये”त्यादिनामोच्चारणम्, तदेवाह द्वितीयस्येति । द्वितीयस्य सङ्गीतस्य तु अने
रुद्विजितः परमेष्ठस्य नामानि उदीरयेयुः । कथयन्तानि वाणानि परिचायसाधकानि
प्रियाणि मधुराणि च । एतानि विमेषयानि उदीरणहेतुवीर्यकानि ।

१५ । प्रवचनपाठमाह ऋषीनेति । पौर्विकाणि पुराकात्मभूतानि ज्ञानानि
महीययन् सहस्रान्वितानि कुर्वन्, प्राच्यान् प्रतीच्यान् प्राच्यान् ऋषीन् शुतानि तप्त-
दंष्ट्रानि च बहु मानयन् सम्मानयन् वचनं प्रवचनं पठेत् पठेतीति शेषः ।

१६ । प्रवचनपाठानन्तरं प्रायेणसाह ज्ञानेति । न भारवत् त्वयन्नेन, तु किञ्च
ज्ञानानुरक्तिसारस्यभक्त्युत्साहेन तत्तत्कल्पिततया तद्दिनस्य प्रायेणस्य कुर्वीत ।

१७ । किञ्चित् तत् प्रायेणं स्यात्तदेवाह नवेति । तत् प्रायेणं नवपुष्पसमं प्रत्यग्रं
नवीनं सुमनोहरम् हृदयकारकं नित्यनूतनान् चिन्ताभावसमुच्छ्वासान् उत्तिरन् तप्त-
दंष्ट्रकामिति शेषः स्यात् । नैकविधा, किन्तु नित्योन्नतिम्विज्ञा नवभयभावादिबन्धना,
नित्यनूतना प्रायेणान्वहं स्यादिति प्रतिपाद्यः ।

आशीर्वाचनसङ्गीतानन्तरं प्रथमेद्विवि ।

सम्भाषयन् धन्यवादैरनुग्रहाय तं प्रभुम् ॥ २४ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयध्वं मुदा ततः ॥ २५ ॥

इत्युपासना ।

— — —

बन्धनायां स्तौती प्रार्थनेषु च तच्च द्वैविध्यं परमेश्वरस्य अनुग्रहं सर्व्वे भक्तयः आत्यर्थं प्रा-
प्तुञ्जते, परास्मानुग्रहमेव तत्परिणामं तेषाम् आत्मा सख्यहिमाम् भवति ।

२४ । अनन्तरमाशीर्वाचनद्विक्रमाद् आशीरिति । आशीर्वाचनसङ्गीतानन्तरं
अनुग्रहाय तत्कृतादुग्रहार्थं धन्यवादैः सम्भाषयन् तं प्रभुं सुवि प्रथमेत् ।

२५ । शान्तिवचनमाह शान्तिरिति । ततः तदनन्तरं मुदा द्विषेण शान्तिः शान्तिः
शान्तिरिति वाचयध्वम् ।

इत्युपासना ।

— — —

आहारः।

चदश्रीवात्र पशुवत् किञ्चोदरपरायणाः ।

यूयं पुष्टाङ्गहृषभा मांसादाः खापदाश्च ॥ १ ॥

ये चोदरपराः सत्यं पार्थिवाहारभोजिनः ।

अनन्तजीवनं साक्षाद्भोज्यान्ध्यात्मदर्शिनाम् ॥ २ ॥

धन्यास्ते परमेशाय पिवन्त्यश्नन्ति ये पुनः ।

देवत्वमनुपश्यन्ति दैनिकाहारवस्तुषु ॥ ३ ॥

सत्यमसञ्च पानीयं देवत्वानुगुणं हि ये ।

नाम्नेशस्य पिवन्त्यश्नन्त्याप्नुयुस्ते विमोचनम् ॥ ४ ॥

१ । उपसमानान्नरमाहारविधिं वक्तुमाह चेदिति । अतः यदि पशुवत् चदश्रीव,
किं न यूयन् उदरपरायणाः ? यूयं पुष्टाङ्गहृषभा, मांसादाः मांसभक्षकाः खापदाः
हिंस्रजन्तवः इव ।

२ । उदरपरायणाणामध्यात्मदर्शिनाञ्च भेदमाह यश्च । ये च उदरपरा
उदरपूरणमात्राकाङ्क्षिणः सत्यं यथार्थतः ते पार्थिवाहारभोजिनः, ऐहलौकिकैस्त्रिषु-
भोग्यपदार्थाभिनः । अध्यात्मदर्शिनां भोज्यानि अन्नानि साक्षात् अनन्तजीवनम् ।

३ । अध्यात्मदर्शिनां कृतार्थतामाह धन्या इति । परमेश्वराय परमेशाय ये
पुनः अन्नन्ति पिवन्ति, दैनिकाहारवस्तुषु देवत्वं देवभार्यं तदधिष्ठानम् अनुपश्यन्ति, ते
धन्याः ।

४ । अन्नादीनां देवत्वानुगुणतमाह अन्नमिति । सत्यं सत्यतः अन्नं पानीयञ्च
देवत्वानुगुणं देवत्वानुगुणसम्पत्कम् । ये ईशस्य परमेश्वरस्य नाम्ना पिवन्ति अन्नन्ति, ते
विमोचनं मुक्तिम् आप्नुयुः ।

चार्वाका इव मा भूत भोज्यपानेषु संरताः ।
 पिवन्त्यग्नौ मीदन्ते ये विनाशाय केवलम् ॥ ५ ॥
 भोजनागारकुटीरः प्रसक्तानाम् वातुचित् ।
 दृष्टानुरागिन् मा भूते भोजनस्थानमश्रताम् ।
 विद्यासिनामीश्वरस्य भोज्यान्वेष हि मन्दिरम् ॥ ६ ॥
 अभिषेकाय ते ज्ञानागारं कुटीर एव ते ।
 भोजनाय च पानाय चरितानां महात्मनाम् ।
 सुपविशतमी ज्ञेयी ज्ञेयावतीऽपरिष्कृतः ।
 एको नाप्यनयोर्देवाधिष्ठानवर्जितो भवेत् ॥ ७ ॥
 शुश्रूषां नियतं ज्ञानं कार प्रवचनमिदम् ।
 “अग्नीम वाच पिवन्न कुक्ष्ये वाच यत्ततः ।

५ । केवलं भोजनपरायणा मा भूतेषां चार्वाका इति । चार्वाकाः भोजन-
 परायणा ईश्वरविमुक्ता एव भोज्यपानेषु संरताः मा भूत । ये चार्वाकाः केवलं विना-
 शाय पिवन्ति, अग्नौ मीदन्ते । अज्ञानं पिव मीदन्ते इति चार्वाकाणां मतम् ।

६ । भोजनागारस्य मन्दिरवत् पवित्रज्ञानमहाद भोजनेति । हे दृष्टानुरागिन्,
 दृष्टे परमेश्वरे चतुरानवुक्तं सङ्कल्प, ते तव भोजनागारकुटीरः जातुचित् अवाचित् प्रसक्तानां
 पानीकदानाम् भोजनस्थानं मा भूत् । एव कुटीरः ईश्वरस्य भोज्यानि तत्प्रदत्तानि
 अश्रतां विद्यासिनां मन्दिरं हि मन्त्रमिति शेषः ।

७ । अथं तस्य पवित्रस्थानत्वं तदेवाह अभिषेकायेति । ते तव ज्ञानागारम्
 अभिषेकाय, एव ते कुटीरः भोजनागारकुटीरः महात्मनां महात्मनां चरितानां पानाय
 भोजनाय च । एतौ ज्ञानागारभोजनागारकुटीरौ सुपविशतमी ज्ञेयी, अतः अग्नीः
 एकः अपि न अपरिष्कृतः देवाधिष्ठानवर्जितः भवेत् । एवं ही दत्तेत् यथा देवाधिष्ठानं
 तव शुश्रूषतेभ्यः ।

यूयं कुर्वन् तत् सर्वं महिम्नं परमेष्ठितुः ॥ ८ ॥
 उपासनात् प्रविशेत् पवित्रं भोजनालयम् ।
 गृहस्थः सपरीवारो भावेः प्रवचनोचितैः ॥ ९ ॥
 उपविश्यासने स्त्री स्त्री नमिषुस्तामगोचरीम् ।
 भक्त्यावदायिनीं सर्वैः स एवं वाचयेत्ततः ॥ १० ॥
 यच्च सुपस्थितं देव आशिषा विनियोज्य ।
 अनुग्रहाच्च ददितं पुनात्यक्तान् तवानुगाम् ॥ ११ ॥
 असंस्कृतमपूतञ्च स्पृशेत्तानं कदाचन ।
 देवस्यार्थविशुद्धानमग्नीयाह्नतिपूर्वकम् ॥ १२ ॥
 केवलं प्रार्थनामस्तीश्वरं न तु पश्यतु ।
 योग्यशक्तिरूपेण प्रमुखात् प्रतिष्ठितम् ।

८ । ईश्वरार्पणेन सर्वं कार्यमभिसाह भुञ्जतमिति । भुञ्जतम् इदं प्रवचनं निवर्त
 कर । विनाम् ? यूयम् अग्नीय भोजनं कुर्वन् वा पितृव पानं कुर्वन्, उपधी कार्यं वा
 सन्नादयन्, तत् सर्वं परमेष्ठितुः ईश्वरस्य महिम्नं कुर्वन् ।

९ । एतन्प्रवचनप्रयोगमाह उपासनात् इति । उपासनात् प्रवचनोचितैः भावैः
 गृहस्थः सपरीवारः पवित्रं भोजनालयं प्रविशेत् ।

१० । सर्वान् वचनमाह उपविशेति । स्त्री स्त्री वाचने उपविश्य नमस्कृतान्
 अगोचरीन् अवदायिनीं सर्वैः नमिषुः नमस्कृतुं । ततः नमस्कारानन्तरं उग्रही एवं
 वाचयेत् ।

११ । यन्नमिति । ई देव, उपस्थितम् यन्नम् आशिषा विनियोज्य आशीर्षितं
 कृत्वा, अनुग्रहाच्च अनुकूलं कृत्वा, यत् वदन् यजमानं तेषां अनुगाम् पुनस्तु पवित्रान् करीतु ।

१२ । भक्त्यावदायिनीं अर्पयितुमिति । असंस्कृतम् अपूतम् च यन्नम् कदाचन न
 चायेत् । अतिपूर्वकं देवस्यार्थविशुद्धानम् अनुकूलतदभिधानमग्नौ अग्नीमान् कारयेत् ।

निदर्शनञ्च भोग्यस्त्रीचतुस्रस्त्रात्मनस्तथा ॥ १३ ॥
 अथेतिष्ठाम्यहमिति प्रभोर्वाचीं शृणोत्वसौ ॥ १४ ॥
 काशतो ध्वनितां वाचींशृणीषां शृणु तत्र तम् ।
 पुत्रं स्मर परेशस्य जीवनं तस्य भवथ ॥
 तस्य मासेन मांसञ्च शोचितेन च शोचितम् ।
 कुक्षं यन्निष्काशं हि वयं त्वयि वसाम ॥ १५ ॥
 अमानाशं मुखमत्रात्युद्भिन्निष्टरसान् यथा ।
 अभ्यन्तरस्यः पुद्वः पुष्पं प्रेम च साधुताम् ।
 अत्रात्मानन्दमपि पुं परे चिनीतु जीवनम् ॥ १६ ॥

१३ । अथेति भगवद्विमानदर्शनमाह केशवमिति । न केवलं प्रायेणामन्त्रीचारुं
 तु किंनरीववन्निरूपेण प्रवृत्तं अथेति प्रतिष्ठितञ्च पश्यतु । तथा आत्मनः उच्चतमस्य
 जीव्यस्य निदर्शनञ्च पश्यतु । पुष्पादिकं हि आत्मनो जीव्यम्, अथ तन्निर्गम्यं भवत्विति
 प्रकृतार्थः ।

१४ । तथैवराचीवचनमाह अत्रहति । अहम् अर्थे तिष्ठामीति प्रभोः पर-
 मेश्वरस्य वाचीम् कसी यही यकीतु ।

१५ । अत्रपानेन पुत्रत्वापादानमाह काशत इति । काशतः प्रवृत्तः
 काशान् ध्वनितान् शृणीषां वाचीं शृणु । तेषां वाचीमाह तत्रेति । तत्र अथे
 परेशस्य परमेश्वरस्य तं प्रकृतं पुत्रं महर्षीणां स्मर स्मरन्निवयं कुक्षं । तस्य जीवनं
 भवथ । तस्य मासेन च मांसं शोचितेन च शोचितं कुक्षं, यद् वक्ष्यात् वक्ष्यन्त्वप्यव-
 निष्काशं हि त्वयि वसाम । तस्य रक्तमासेन रक्तमांशत्वे वयं त्वयि निवसुमवकाशं
 जमानाम् इति तेषां तथा भवन्तम् ।

१६ । पुष्पादिष्वक्षयमाह अत्रमीति । अत्रं यन्, अत्रान् । मुखं यथा उद्भि-
 निष्टरसान् अत्राति तथा अभ्यन्तरस्यः पुद्वः पुष्पं प्रेम साधुताम् आनन्दञ्च अत्रातु ।
 परे परमेश्वरेऽपि जीवनं साधुतमिति ज्ञेयः चिनीतु धर्चितं करोतु ।

एवमीदरिकाहारो न गृहे स्वात् परेशितुः ।
 प्रातःसन्ध्याग्रमन्तश्च भवेदध्यात्मभोजनम् ॥ १७ ॥
 एवमात्मानमात्मा हि पितृव्यश्चाति तेन तु ।
 महाजनोपदिष्टेन श्रुत्यातिमानितेन च ॥ १८ ॥
 नित्यव्यय-मिताचार-स्वास्थ्यतत्त्वानुसारतः ।
 गृहस्थानां भोजनानि नियम्यानि च कृतस्मरः ॥ १९ ॥
 सर्वविधमिताचारं त्वज त्वद्भोजनव्ययः ।
 आयावियमितादश्च कदाचिच्चातिरिच्यताम् ॥ २० ॥
 मिताचारपरः स्वास्थ्यं सुरां जातु न संसृज ।
 विषमेष्वा त्वदर्घ्यश्च सत्युच्च प्रतिवासिने ॥ २१ ॥

१७ । एवमिति । एवं परेशितुः परमेस्वरस्य गृहे बीदरिकाहारी न जाना ।
 तत्र प्रातःसन्ध्याग्रमन्तश्च अध्यात्मभोजनं भवेत् ।

१८ । अध्यात्माहारमाह एवमिति । एवं महाजनोपदिष्टेन श्रुत्या आत्मोच्चाति-
 मानितेन तेन पूर्वोक्तेन पथा आत्मा हि आत्मानम् अच्चाति पितृव्येति ।

१९ । भोजननियममाह नित्यव्ययः । नित्यव्ययः मिताचारश्च स्वास्थ्यतत्त्वानु-
 सारतः गृहस्थानां भोजनानि कृतस्मरः नियम्यानि । न तानि च कदाचिदति-
 क्रमेदिति भावः ।

२० । संश्लेषोक्तं मिताचारादिकं परिकुटवितुमाह सर्वेति । सर्वविधा-
 मिताचारं सर्वप्रकारम् अपरिमिताचारं त्वज परिहर । त्वद्भोजनव्ययः त्वत् आहार-
 व्ययः कदाचित् च त्वं नियमितान् आयात् न अतिरिच्यताम् अतिरिक्तो भवतु ।

२१ । मिताचारेति । मिताचारपरः जीः, जातु कदाचित् त्वं सुरां न संसृज ।
 मदमेव एवा सुरा विषम्, प्रतिवासिने प्रविशद्विजनाय सत्युः । अतः सर्वथा तत्-
 संसर्गपरिहारः ।

यदाग्रीष्माप्रसङ्गेन सुखेनाग्रीष्म नो पुनः ।

प्रसङ्गेन तु भावेन शक्तेः क्षितशोभिना ॥ ३० ॥

आमोदभावजनकालापास्तः भवन्तु च ।

सद्भावास्वतिरिच्यन्तामाहारसमये तदा ॥ ३१ ॥

इत्याहारः ।

३० । भोजनोचितभावाच्च यदेति । यदा धूम्रं अग्रीष्म, अप्रसङ्गेन सुखेन नो अग्रीष्म, तु किन्तु प्रसङ्गेन भावेन क्षितशोभिना शक्तेः सुखेन ।

३१ । आमोदेति । तच्च भोजनकाले आमोदभावजनकालापाः भवन्तु । तदा आहारसमये सद्भावास्तु चतिरिच्यन्ताम् चतिप्रयेन सन्तु ।

इत्याहारः ।

कर्म ।

विश्वस्य स चरं गच्छेत् कार्यस्यैवां गृही ततः ॥ १ ॥
 वाचिन्मे व्यवसाये वा परकार्येऽप्यवा पुनः ।
 वेतनेन निमुक्तोऽयं काशीपरचको भवेत् ॥ २ ॥
 कृतार्थत्वनिदानं हि काससंरचयं सदा ।
 तत्तद्वनं विमुहया सत्यस्य विधिसङ्गमम् ॥ ३ ॥
 परमेयं सार त्वं प्राक् कार्यारम्भात् तवान्वहम् ॥ ४ ॥
 प्रसीभनानि दुःखानि परीक्षा विपद्ः पुनः ।
 बहुसानीह कार्येषु प्रतियोगुं क्षमो न तु ॥
 विना विश्वासयन्तं हि ताम्यस्मिन् परमेष्ठरे ॥ ५ ॥

१ । वाहारानन्तरं कर्म, तत् विमानानन्तरमिवाह विश्वेति । चरं चर-
 कासम् वाहारानन्तरं विश्व विमानं कृत्वा स गृही कार्यस्यैवां कार्येणे गच्छेत् ।

२ । वाचरचकमाह वाचिन्मे इति । वाचिन्मे व्यवसाये कृतानुष्ठाने वा, चयवा
 पुनः परकार्ये वेतनेन निमुक्तः अयं गृही कर्मप्रवृत्ति काशीपरचको निर्दिष्टसमसंरचय-
 परी भवेत् ।

३ । काचरचकस्य तत्तद्वनदीपकाह कृतार्थत्वेति । सदा काचसंरचय निर्दिष्ट-
 समसप्रतिपादनं हि कृतार्थत्वनिदानम् । तत्तद्वनं काचसंरचकस्य विमुहया रूचर-
 कृत्वा सत्यस्य विधिसङ्गमम् रक्षापूर्वकं सत्यस्य निवसतिवसम् ।

४ । ईश्वरातुल्यरूपस्यैव कार्यारम्भाह परमेष्ठरेति । तव कार्यारम्भात् प्राक्
 त्वम्हं प्रतिदिनं न परमेयं सार ।

५ । परमेष्ठरचरचस्य प्रसीभनमाह प्रसीभनानिति । रक्ष कार्येषु प्रसीभनानि

अहो गर्हित संसारिन् सङ्कुले कार्यसागरे ।
 बहवो यत्र मज्जन्ति कर्णधारः स्वयं भवेः ॥ ६ ॥
 चायव्ययविधानश्च बाबिल्यं कृषिकर्म च ।
 चिकित्सा विधिज्ञातश्च शिखा संस्कारश्च पुनः ॥
 कक्षाः शिल्पादिकं तत्र प्राज्ञः किं त्वं परादहो ।
 गचनालिपिवित्तकृत् गृहस्थो वेति ते मतिः ॥ ७ ॥
 सीमायश्च धनं कित्त्वं विना देवसहायताम् ।
 अर्जितुं सुखमयैकामपि वृद्धां वराटिकाम् ॥
 मूलधने निवेष्टुश्च प्रभोः शक्तिमन्नाश्रयन् ॥ ८ ॥

दुःखानि परीक्षाः विपदः पुनः बहुलानि । अकिन् परमेष्ठरे विद्यालयतः विना
 हि तानि प्रतिशीर्षं न तु धनः ।

६ । ईश्वरसहायतां विना साहसनावितान् निर्मस्यति अहो इति । अहो
 गर्हित संसारिन्, सङ्कुले विपदाकुले कार्यसागरे यत्र बहवो मज्जन्ति विमया भवन्ति
 यत्र स्वयं कर्णधारः भवेः मर्त्यं साहसरान् ?

७ । साहसजनकः गर्ह्यं दर्शयति आयेति । चायव्ययविधानम् चायव्ययमिद-
 पचविधिः, बाबिल्यं, कृषिकर्म, चिकित्सा, विधिज्ञातम्, देवसंस्कारमासनसमूहः,
 शिखा विधीपदेमः, संस्कारश्च देवसंस्कारः, कक्षाः शिल्पादिकम्, तत्र बाबिल्यं कर्णसु
 च किं त्वं परापरमेष्ठरात् प्राज्ञः अविद्यमानधन्यः । तज्ज्ञात् परमेष्ठरात् गचना-
 लिपिवित् गृहस्थो वेति ते मतिः किमिति शेषः ।

८ । ईश्वरसहायतां विना न किमपि कर्तुं शक्नुम इत्याह सीमायमिति । धनं
 सीमायश्च किं त्वं देवसहायतां विना अर्जितुं सुखम् ? प्रभोः शक्तिम् कना-
 श्रयन् आवितामकुलम् इत्याह अपि वृद्धां वराटिकां मूलधने निवेष्टुश्च किं सुखम्-
 इति शेषः ।

अविश्वासकृतं मोहं दूरे निरस्य विश्वास ।
 वैद्यविक्रेषु कार्येषु प्रभोः पद्मप्रदं दर्शनम् ॥
 विना शेषश्रमसि त्वां सा विश्वाससक्तिराचसी ।
 ससिता ज्ञानसो मिथ्या क्रोधी लोभश्च कल्पयम् ॥
 विविधश्रेष्ठियासक्तिस्तत्प्रवाहेषु निक्षिपेत् ।
 असक्तवेगवत्सु त्वां संनयेन्मृत्युसन्निधी ॥ ८ ॥
 अतो ज्ञानवशात् त्वं कुर्वन् निर्भरमात्मनः ।
 प्रभोरुपरि जटिले गुरौ संपन्नसचये ॥
 तस्य संमन्त्रयं नित्यमन्विष्य विनयेन च ॥ १० ॥
 कुर्वीथाः किं कथं तत् स प्रभुर्व्यचरति तत्पतः ।
 योऽसौ पिता प्रार्थनाग्रे शृणोति निखिलां स तु ॥
 विपतुर्काले परीक्षायां त्यजति त्वां न जातुचित् ॥ ११ ॥

८ । विनाशान्नहया अविश्वासपरिणामकसंभ्रमात् अविश्वासेति । अविश्वास-
 कृतम् अविश्वासजनितं मोहं दूरे निरस्य निराश्रम विश्रुत विश्वसिद्धि । किं दिव-
 कात् ? प्रभोः पद्मप्रदर्शनं विना येन यदि वैद्यविक्रेषु कार्येषु मन्त्रसि सा विश्वा-
 सक्तिराचसी त्वां ससिता बलं कर्ता ; अज्ञः मिथ्या क्रोधः लोभः विविधं कथं
 पापम् इन्द्रियासक्तिश्च असक्तवेगवत्सु तेषां प्रवाहेषु निक्षिपेत्, त्वां मृत्युसन्निधी संन-
 येत् ।

१० । कसंभ्रमात् अत इति । अतः ज्ञानवशात् ज्ञानार्थे यत्नार्थे च त्वम्
 आत्मनः प्रभोः उपरि निर्भरं कुर्व । जटिले गुरौ संपन्नसचये संपन्नसूत्रं नित्यं तस्य
 परमेष्ठिनस्य संमन्त्रयं विनयेन अन्विष्य अनुसरन्ति ।

११ । प्रभोर्मेववाया अवश्यमन्विष्य कुर्वीथा इति । किं कथं कुर्वीथाः
 सन् तत्पतः स प्रभुः व्यचरति । कथं व्यचरति ? योऽसौ पिता परमेष्ठिनः ते तव निखिलां

यत् कार्यं ते, नियुक्तो वा यत्र, स्वत्प्रभुरीश्वरः ।
 तस्य दासस्तदादेशानिर्व्वहेया हि केवलम् ॥ १२ ॥
 गृहे वा विपक्षी क्रीडागारे वा वणिगालये ।
 पण्योत्पादनशालायां पर्यवेक्षणवेत्तसु ॥
 सभाकुट्टिमके मानसेने वा स्वर तच्चिरम् ।
 पुण्यस्थानं हि यत्र त्वं नियुक्तः कुरुषे प्रभोः ॥
 दृष्टधीनश्च पुण्यं तत् कर्म यो विद्यते पुरः ॥ १३ ॥
 न केवलं हि तत् स्थानं पुण्यं कर्म च येन च ।
 साध्यते तत् साधनेन पवित्रं तत् प्रमण्यताम् ॥ १४ ॥

प्रार्थनां श्रुतीति, स त्वां विपत्काले विपदां समये परीक्षायां परीक्षामध्ये न जातु-
 चित् कदाचित् व्यथयति ।

१२ । ईश्वरस्यैव सर्वत्र प्रसूतसाह चरति । यत् ते तव कार्यं, यत्र वा त्वं
 नियुक्तः, तत्र प्रभुः ईश्वरः, तस्य त्वं दासः । तदादेशान् तस्य ईश्वरस्य
 आदेशान् हि केवलं निर्व्वहेयाः विधादयेः ।

१३ । सर्वत्र ईश्वराधीनकार्यत्वं तेनैव च कृतायेतासाह गृह इति । गृहे,
 विपक्षी, पण्यशालायां, क्रीडागारे धनागारे, वणिगालये वाणिज्यागारे, पण्योत्पादन-
 शालायां पण्यद्रव्यनिष्काषोत्पादनगृहे, पर्यवेक्षणवेत्तसु गृहादिपर्यवेक्षणपयोगिनिलयेषु,
 सभाकुट्टिमके मन्त्रशास्त्रे, मानसेने भूपरिपालमूसौ वा चिरं तत् पुण्यस्थानं स्वर
 यत्र त्वं नियुक्तः तस्य प्रभोः दृष्टधीनश्च पुण्यं तत् कर्म कुरुषे यः प्रभुः पुरः विद्यते तव
 पुरीभागे वर्तते ।

१४ । येन च तत् कर्म साध्यते तदपि पुण्यमिषाह न केवलमिति । न हि
 केवलं तत् स्थानं कर्म च पुण्यं येन च साधनेन शस्त्रादिना तत् कर्म साध्यते तत्साधनं
 पवित्रं प्रमण्यताम् ।

राज्ञां दण्डं स्वस्तिकादि वैद्यानां दूरवीचयम् ।
ज्योतिर्विदां स्थापतेयी कर्णं लेखकलेखनी ॥
सुद्राक्तदण्डतूली च कर्णाराणामयोधनः ।
तक्षणी सूत्रधाराणां कृषकाणाञ्च कर्त्तनी ॥
अर्पितानि प्रभोः कार्त्तुं पुनाति तानि स सृष्टम् ।
तद्वीरवाक् तन्नाम्ना नित्यं ये भक्तिपूर्वकम् ॥
व्यवहरन्ति तान्यथ धन्यास्ते पुरुषा भुवि ॥ १५ ॥
आलस्यसंरतो मा भूः प्रयत्नाध्यवसायवान् ।
परिश्रमी प्रभोः कर्त्तुं कुर्वन् पूर्णप्रमाणतः ॥ १६ ॥
कर्णावहेलते वाथादिष्टासूनं करोति च ।
आलस्यार्थं स किं दण्डं नोपभुञ्जीत निश्चितम् ॥
उपयुक्तो वेतनाय श्रमी निद्राति योऽलसः ।
स स्तेनी हरते भोज्यद्रव्याणि तु प्रभोर्गृहात् ॥ १७ ॥

१५ । साधनायाः राजाभिति । राज्ञां दण्डम्, वैद्यानां चिकित्सकानां स्वस्ति-
कादिशस्त्रविशेषाः, ज्योतिर्विदां दूरवीचयम्, स्थापतेयी कर्णं, लेखकानां लेखनी,
सुद्राक्तानां दण्डतूली, कर्णाराणां लोहकर्णकाराणाम् अयोधनः, सूत्रधाराणां तक्षणी,
कृषकाणां कर्त्तनी प्रसङ्गेदनसृष्टम्, तानि कार्त्तुं साधनानि प्रभोः कार्त्तुं अर्पि-
तानि, स प्रभुः सृष्टम् पुनाति पवित्राणि करोति । ये जनाः भक्तिपूर्वकं तानि साधनानि
तद्वीरवाक् तस्य प्रभोः वीरवाक् तन्नाम्ना व्यवहरन्ति ते पुरुषा भुवि धन्याः ।

१६ । आलस्यपरिहारमात्रं आलस्येति । आलस्यसंरतो मा भूः । प्रभोः कर्त्तुं
पूर्णप्रमाणतः कुर्वन् प्रयत्नाध्यवसायवान् परिश्रमी भव ।

१७ । आलस्यपरायणो दण्डभागिन्याह करोति । कर्णं अवहेलते कथं वा यदि

अनियतश्रमं नात्र कुर्वीत कुर्वन् परिश्रमम् ।
 समाहन्तु विनिद्राति भासनेकं कदाचन ॥
 नैरन्त्यर्थेण शीत्साहेनापरिचयिषा पुनः ।
 कुर्वीत कर्मान्तिती व्याप्य शीराणां सप्त चान्द्रहम् ॥ १८ ॥
 सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुमादिष्टवान् प्रभोः ।
 श्रुत्वत्वस्य च तन्मानसाच्च यत् कुरुते स च ॥
 दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते स कथं पुनः ।
 परिभ्राजेन वा केन सर्वथा तस्य नित्यशः ॥ १९ ॥
 क्रोधस्य च विरक्तेः कारणात् श्रमसम्भवात् ।
 समभावं सदा रक्ष निर्जिविकविधत्ततः ॥
 नवोद्यमं नवीत्साहं नूतनत्वं सदातनम् ॥ २० ॥

छात्रः कर्म च करोति, स किम् आलस्यार्थे निश्चिनं दण्डं शीपस्तुडीत । प्रभो परिश्रम-
 परः वेतनाय श्रमवे उपयुक्तः । यः अलसः सन् निद्राति स केनः शीरः प्रभोः यज्ञात्
 शीत्साहेनापि तु हरते ।

१८ । अनियतश्रमाद् अनियतेति । नात्र अनियतश्रमं निवस्यविरहितं श्रमं
 कुर्वीत । अनियतमभिधाति—कदाचन समाहन्तु परिश्रमं कुर्वन् भासनेकं विनि-
 द्राति । किं कुर्वीतसाह—नैरन्त्यर्थेण अपरिचयिषा उत्साहेन पुनः अलसः अन्तर्हं
 प्रतिदिनं शीराणां सप्त व्याप्य कर्म कुर्वीत ।

१९ । कर्मणः परिसंख्यादाने दायित्वमाह सम्पूर्णंति । परमेश्वरसन्निधौ श्रमत्वस्य,
 बाहुकृते तन्मानसाच्च, स कथं केन वा परिभ्राजेन दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते
 सर्वथा सत्य नित्यशः सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुम् आदिष्टवान् ।

२० । अर्थश्रमविरक्षादेर्निराकरणमाह नवीत्सहि । नवसंभवात् नूतननि-

उद्दीप्यन्ते यदि तव कर्मकाले प्रवृत्तयः ।
 कर्मं कुरु च हृदयमीर्षाशुक्लञ्च गर्जितम् ॥
 धनलोभाद्यादि किञ्चिदसत्त्वं न्यायवर्जितम् ।
 कर्तुं प्रलोभितो वाथ प्रार्थय प्रभुस्त्विधौ ॥
 तत्क्षणाभ्यनसोऽर्थं चायस्व मां परेश्वर ।
 सांसारिकत्वात् पापाच्च निवर्त्तय परात्पर ॥
 पितः संरक्ष मां स्वस्थं विमोचय धनार्थनात् ।
 मुक्तिदातः सदा श्रुत्वा तव श्राधि च मां प्रभो ॥ २१ ॥
 नियतं हृष्टमनसा कुरु कृत्यं त्वमात्मनः ।
 सन्ततेऽभ्यवसायस्य प्रभोः चेत्ते परिश्रमः ॥
 सानन्दस्त्वं शुद्धतमं सुखं प्रप्तं करिष्यति ।
 दिव्यजीवनशयं हि तेनेहामुत्र सेत्स्यति ॥ २२ ॥

तात् विरक्तेः कोपस्य च कारणात् सदा समभावो रच । निर्भीकैकविधततः एकविध-
 कर्मकरणजनितत्रायात् सर्वोद्यमं सर्वोत्साहं सदातनं नृपतत्वं रचेति शेषः ।

२१ । क्रीडादिप्रवृत्तिनिवारणीपायमाह, उद्दीप्यन्ते इति । यदि कर्मकाले
 तव प्रवृत्तयः उद्दीप्यन्ते, हृदयं यदि कर्मं कुरुष्व ईर्ष्याशुक्लं गर्जितञ्च अथवा धनलोभात्
 यदि असत्त्वं न्यायवर्जितं किञ्चित् कर्तुं प्रलोभितः, तत्क्षणात् जनसोऽर्थं प्रभुस्त्विधौ
 प्रार्थय । प्रार्थनाप्रकारमाह, हे परेश्वर, मां त्रायस्व, हे परात्पर, सांसारिकत्वात्
 पापाच्च मां निवर्त्तय, पितः, मां स्वस्थं मुक्तिस्थं रक्ष, हे मुक्तिदातः, धनार्थनात् मां
 विमोचय, हे प्रभो, मां तव श्रुत्वा सदा श्राधि श्राप्सितं कुरु ।

२२ । कर्मफलमाह नियतमिति । हे अभ्यवसायस्य सन्तते, नियतं सन्ततं हृष्ट-
 मनसा हृष्टचित्तोऽनं त्वम् आत्मनः कृत्यं कर्तुं कुरु । प्रभोः चेत्ते सानन्दः परिश्रमः त्वं

सत्यः परिश्रमः पूजा नित्यशक्तेः स्तुतिर्नतिः ।
 इच्छाशक्तेर्महत्यास्तु सुदया सत्क्रियास्तु च ॥
 क्रियाशक्त्या क्रियाशक्तेर्योगोऽस्माकं यतो भवेत् ॥ २३ ॥
 देवहीनोऽल्पविद्वांसो कार्यक्षेत्रे तु गच्छति ।
 प्रत्येति स च खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा ॥ २४ ॥
 ये सेवन्ते प्रभुस्तस्यानन्दस्तेषामुपैष्यसी ।
 नित्यं ते विनिवर्तन्ते कार्यक्षेत्रात् प्रगाय च ।
 तन्नाममहिमानञ्च कृतशब्दप्रमाणसाः ॥ २५ ॥

इति कथं ।

सुखं घृहगतं प्रज्ञां करिष्यति । तेन परिश्रमेण इह समुद्य दिव्यजीवनशब्दं हि सेत्स्यति
 सिद्धं भविष्यति ।

२३ । कर्माचरणधीरभेदभावसाह सत्य इति । सत्यः परिश्रमः नित्यशक्तेः
 पूजा, अस्माकं सुदया इच्छाशक्त्या महत्याः इच्छाशक्तेः स्तुतिः नतिः, सत्क्रियास्तु च
 क्रियाशक्त्या यतः अस्माकं क्रियाशक्तेः योगः भवेत् ।

२४ । अविद्यासिन्धुः परिणामसाह देवहीन इति । अल्पविद्वांसो देवहीनः
 स खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा कार्यक्षेत्रे गच्छति प्रत्येति स ।

२५ । विद्यामिनां परिणामसाह य इति । ये प्रभुं सेवन्ते तेषाम् उपरि तस्य
 प्रभोः असी आनन्दः वर्तते इति शेषः । ते कृतशब्दप्रमाणसाः तन्नाममहिमानञ्च
 प्रगायन्ति नित्यं कार्यक्षेत्रात् विनिवर्तन्ते ।

इति कथं ।

आमोदः ।

कार्यान्तरमा मोदमन्विच्छेदृष्टदूषितम् ॥ १ ॥
 परित्रमस्तथामोदः कार्यं विनास्मिरेव च ।
 उमे श्रुतमे देवभावास्तुरङ्गिते यतः ॥ २ ॥
 एकैकदासतः कार्यं यथा पूर्णप्रमादतः ।
 अस्माकं प्रभुरन्विच्छत्वादस्ते च ददाति च ॥
 पूर्णप्रमादमानन्दसहं प्रतिजनोचितम् ।
 नरनारीषु बालेषु आमोदं विदधाति सः ॥ ३ ॥
 आमोदार्थं हि कार्यं यो जहाति स तु निन्दितः ।
 यः करोति सदा कार्यं हर्षविश्रामवर्जितम् ॥
 समाधिभुवि कश्चित् संवसत्वाजीवनं यथा ।
 शोकचिह्नानि नित्यानि धत्तेऽव च ददृच्छया ॥ ४ ॥

१ । परित्रमान्तरमा मोदमाह कार्यान्तरमिति । कार्यान्तरं तद्विषयसुखिन-
 कार्यान्तरमा मोदमाह कार्यान्तरमिति । कार्यान्तरं तद्विषयसुखिन-
 कार्यान्तरमा मोदमाह कार्यान्तरमिति । कार्यान्तरं तद्विषयसुखिन-

२ । कथं सत् कुर्यादित्याह परित्रम इति । यतः परित्रमः तत्रा आमोदः,
 कार्यं विनास्मिरेव च । उमे श्रुतमे देवभावास्तुरङ्गिते देवेषु च-
 सम्पत्ते ।

३ । एकैकेति । अस्माकं मनुः ईश्वरः यथा एकैकदासतः पूर्णप्रमादं कार्यं
 ददाति आदत्ते च, तथा पूर्णप्रमादं आनन्दं ददाति च । स मनुः नरनारीषु
 बालेषु च प्रतिजनोचितम् सहं समस्तिसम्पत्तम् आमोदं विदधाति ।

४ । कार्यमागेना मोदमानेन च निन्दित इत्याह आमोदार्थमिति । यः आमो-

न स्वर्गः श्लोकिभिः कृष्टो नान्तिभारार्पकः प्रभुः ॥ ५ ॥

विषयता न पावित्र्यं न त्रायं क्रन्दनं तथा ॥ ६ ॥

कुरु कर्म यथाकारं हसायिष्याह स प्रभुः ॥ ७ ॥

यथा श्रमो देवस्य श्रमं त्रेयं तथा पुनः ।

आनन्दस्य च देवस्यामोदः पूजनमेव हि ॥ ८ ॥

विज्ञासिनी यथा सोऽसौ करोति कुरुतान्निभम् ।

नन्दति क्षितशोभीशो नन्दत क्षितसम्भृताः ॥ ९ ॥

दायेन चासीदानुसरणनिमित्तं कार्यं कदापि परिहरति स तु निन्दितः निन्दाभाजनम् । सदा यः ईर्ष्याविषादवर्जितं कार्यं करोति स च निन्दित इति श्रेयः । शीटशोऽयं जनः ? यथा कश्चिन् जनः समाधिभुवि श्रवणसाधनस्थाने संवसति, आजीवनम् अत्र निश्चानि श्लोकविज्ञानि च यदृच्छया धत्ते ।

५ । कर्ममेवं भवति तदाह नेति । स्वर्गो न श्लोकिभिः श्लोकश्रुतौ कृष्टः, न तत्र श्लोकाणां निषाद इति भावः । प्रभुः परमेश्वरः न अन्तिभारार्पकः, बहुभासमर्थय अन्तिमात्रं भावं नार्पयतीति यावत् ।

६ । निषादं क्रन्दनञ्च निन्दति विषयतेति । विषयता न पावित्र्यं कृष्टता, यथा क्रन्दनं न त्रायं विसृजतिः ।

७ । कर्ममेवं भवति तदाह कुर्वति । यथाकारं यथासमर्थं कर्म कुरु, यथा यथाकारं हस इति स प्रभुः परमेश्वरः चाह । ईश्वराज्ञानिरोधाद्विषयतादेर्निन्दा ।

८ । चासीदः परमेश्वरपूजनमित्याह यथेति । जनः परिव्रजः यथा देवस्य श्रमं देवस्य परमेश्वरस्य श्रमोः अर्थं, तथा पुनः चासीदः देवस्य ईश्वरस्य आनन्दस्य पूजनम् एव हि ।

९ । कर्णप्लामोदे चेश्वर एवातुल्यार्थस्य इत्याह विज्ञासिनी इति । किं विज्ञासिनी, शीऽसौ ईश्वरः परमेश्वरः यथा करोति यथा वसुन् कनिष्ठं कुरुत । क्षितशोभी परमेश्वरः नन्दति, क्षितसम्भृताः भूयं नन्दत ।

आसीद् ।

ते धन्याः पुत्रया येषु यत्किञ्चिद् करोति च ।
आनन्दः परमेष्ठस्य प्रचिनोति च नित्यदा ॥ १० ॥
आसीदेषु च भोगेषु सदा सर्वविधेष्विह ।
स्वर्गीयं शोभतां पुष्पं क्षित्योष्ठाधरोपरि ॥ ११ ॥
भोगाधिकं जहाहीदमपवित्रं करोति च ।
हृदयं लघुचित्तत्वमापाद्येन्द्रियव्यवस्थाम् ॥ १२ ॥
अन्विष्यन्तीन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च ।
भोगसुखं विनश्यन्ति सहस्रस्यानिचारतः ॥ १३ ॥
पापान्महादयादक्षाद्भोगासक्तैः स्वरूपकात् ।
आनयन्तो लुगुप्तन्ते दूरे तिष्ठन्ति सर्वथा ॥ १४ ॥

१० । ईश्वरस्य यत्किञ्चिदपि करोति तदा धन्या इति । ते पुत्रयाः
धन्याः येषु तस्य ईश्वरस्य प्रतिक्रिया करोति क्रियां विदधाति, येषु च नित्यदा तस्य परमे-
ष्ठस्य आनन्दः प्रचिनोति अचयमाप्नोति ।

११ । तत्र पुष्पमाधायमाह आसीदेति । सदा निरन्तरम् इह सर्वविधेषु
भोगेषु आसीदेषु च स्वर्गीयं पुष्पं पावित्र्यं क्षित्योष्ठाधरोपरि शोभताम् ।

१२ । तत्र परित्याज्यमाह भोगाधिकमिति । भोगाधिकं जहाहि परित्यज ।
इदम् भोगाधिकं हृदयम् अपवित्रं करोति, लघुचित्तत्वम् आपाद्य तस्माद्विन्दयव्य-
वस्थाम् इन्द्रियाधीनतां करोति जनयति ।

१३ । इन्द्रियाधीनताफलमाह अन्विष्यन्तीति । इन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु
च भोगसुखम् अन्विष्यन्ति, सहस्रस्य अनिचारतः विनश्यन्ति ।

१४ । आनयन्तः किं कुर्वन्ति तदाह पापान्महादिति । इदानीं यस्मात् पापा-
नकात् भोगासक्तैः स्वरूपकात् विनश्यन्तीति यस्मात् सारकात् आनयन्तः लुगुप्तन्ते,
सर्वथा दूरे तिष्ठन्ति ।

पानासक्तिर्व्यभिचारी हेयाद्येतरो भुवि ।
 आसक्ताः स्युः वे तत्रापवित्राः पतिता इव ॥
 व्यवहारोपयोग्याः क्षुर्निष्ठासिनीहमन्ति यत् ।
 हलाहलम्वपावित्रं जनानां समितौ चिरम् ॥ १५ ॥
 सङ्गच्छेद्रूपजीवानां सुखाय सुखदर्शनम् ।
 तासां तत्र सुखं स्युर्विलासासक्तयौवन ॥ १६ ॥
 विलासिनीनां नारीणां तरलानां न जातुचित् ।
 सङ्गमन्विष्य नियतं यूनां रीतिरचेतसाम् ॥
 यद्येन्द्रियपरामोदवर्जितोत्तेजनासु च ।
 दूषणस्य तु बीजानि वर्त्मने निश्चितं यतः ॥ १७ ॥

१५ । ये तत्रासक्ताः पतिता इव व्यवहार्या इत्याह पानासक्तिरिति । पानासक्तिः
 सुरापानानुरक्तिः व्यभिचारः विलासिनीषु रतिः भुवि हेयात् हेयतरः, किङ्कविपर्ययेण
 हेयतरा । ये तत्र आसक्ताः ते अपवित्राः पतिता इव व्यवहारोपयोग्याः स्युः । कथम् ?
 यद् यथात् जनानां समितौ जनसमाजे हलाहलं विषम् अपावित्रं तु च निःशस्त्रेण
 लभ्यते । सङ्गसर्गाद्वचनो मत्सुखं आपतन्तीति भावः ।

१६ । सङ्ग इति । हे विलासासक्तयौवन, रूपजीवानां सङ्गः तासां सुखदर्शनं
 येन तत्र सुखाय, तत्र सुखं स्युः ।

१७ । सम्प्रसमाजी निर्होपलेन परिच्छीतविलासिनीसङ्गीऽपि परिहार्य इत्याह
 विलासिनीनामिति । तरलानां अतिचञ्चलानां विलासिनीनां विलासासक्तानां
 नारीणां सङ्गं न जातुचित् अन्विष्य, यथा चचेतसां यूनां नियतं रीतिः । ते हि तासां
 सङ्गं सदैवान्विष्यन्ति, न तथा त्वं कुर्वीति फलितार्थः । कथं न सङ्गीऽन्नेदधीयः ? यतः
 इन्द्रियपरामोदवर्जितोत्तेजनासु इन्द्रियपरेषामोदेन वर्जितासु उत्तेजनासु निश्चितं दूष-
 णस्य बीजानि वर्त्मने । ततो जनेकेषां पतनं भवतीति न तदनुसरणीयमिति भावः ।

मा यूते ह्यादमन्वेषीर्माशदारिद्र्यकृच्च तत् ॥ १८ ॥
 मा विष्कसीर्विचारे त्वमात्मनः प्रार्थय प्रभोः ।
 निर्वेत्तुश्च नियन्तुश्च दैनिकामोदमन्यथा ॥
 आत्मनिकविपद्विघ्नमुखे धावसि निश्चितम् ॥ १९ ॥
 निर्दोषक्रीडनं सर्वविधमाचय यत् तव ।
 शरीरस्य च चित्तस्य सुखदं भवति ध्रुवम् ॥ २० ॥
 विविधानि च तावन् सन्ति यत् परिवर्तय ।
 आमोदानेकधात्वं तच्चर्तुमस्मूर्त्तिं कृतं सदा ॥ २१ ॥

१८ । यूतकीडापरिहारमाह मा यूत इति । यूते स्वहृद्भूतकीडायां ह्यादम् आमोदं मा वीक्षेवीः । कथम् ? तत् यूतं नाशदारिद्र्यकृतं, ततो हि सर्वस्वं विनश्यति, दारिद्र्याच्चायति ।

१९ । ईश्वरप्रेरणाशुविधं क्रीडाशुसरणं कर्तव्यमित्याह, मा विष्कसीरिति । आत्मनः विचारे त्वं मा विष्कसीः । दैनिकामोदं निर्वेत्तुं नियन्तुश्च प्रभोः समीपे प्रार्थय । अथवा निश्चितम् आत्मनिकविपद्विघ्नमुखे धावसि । नष्टवी नश्यत्यात्मनश्चतुर्गतेषां आमोदाशुसरणे-
 मातः प्रार्थनया तद्विधायोपदेशः ।

२० । सामान्यतः किंविधं क्रीडनमशुसरणं तदाह निर्दोषेति । सर्वविधं निर्दोषक्रीडनम् आचय, ध्रुवं निश्चितं यत् तव शरीरस्य चित्तस्य च सुखदं भवति ।

२१ । एकविधक्रीडनाशुसरणं निरूपयति विविधानीति । यत् कस्यां तां निर्दोषक्रीडनानि विविधानि च सन्ति, यतः आमोदान् परिवर्तय । कथम् ? सदा यत् अस्मूर्त्तिं कृतं एकधात्वं कर्तुम् । एकविधक्रीडनाशुसरणेन न यूतेः सत्यावना, अतस्तत्परिवर्तनम् ।

नाटकस्य तु शक्तिर्हि महती मङ्गलाय च ।
 सख्योपकृतवेऽन्यस्य भव्या ये योजयन्ति ताम् ॥ २८ ॥
 उद्वहार्थीदृष्टन् पापयुक्तान् सामाजिकान् बहून् ।
 कुत्सितव्यवहारांश्च समशीलयदर्शितम् ॥
 शोकेन हृदयं हृष्टमकार्षीद्व्रजनीमुखम् ।
 आलस्यवर्द्धनं प्रीत्साहितं युवकसंहतिम् ॥
 अरक्षत्वातिचरणादात्मनश्च हृतीक्षमान् ।
 अजागरयद्वा तावतीने जीवने पुनः ॥ २९ ॥
 सङ्गच्छन्ममती यूयं युवानो बह्वकीतुकाः ।
 आनीदाय पुनर्निचिताय सायमुत्तमम् ॥
 अभिनयत नूतनं वा प्राचीनं ज्ञानवर्द्धनम् ।
 नाट्यं सामाजिकानीदं दत्त खिभ्यश्च तं वरम् ॥ ३० ॥

२८ । नाटकं प्रशंसति नाटकस्य शक्तिः हि महती । ते भव्याः
 ये सख्योपकृतयेऽन्यस्य भव्या ये योजयन्ति ताम् ।

२९ । नाटकशक्तिं विवक्षीति उद्वहार्थीदिति । बहून् पापयुक्तान् उद्वहार्थीन्
 पापयुक्तान् ज्ञतवती, बहून् सामाजिकान् कुत्सितव्यवहारांश्च समशीलयत् । शोकेन
 अर्हितं निपीडितं हृदयं हृष्टं हर्षयुक्तम् आलस्यवर्द्धनं रजनीमुखं सायकालं प्रीत्साहितं
 प्रकटीतवाङ्मुक्तम् अकार्षीत्, युवकसंहतिं युवकनिचयम् अतिचरणात् अरक्षत्, हृतीक्ष-
 मान् तान् आत्मनश्च पुनः वतीने जीवने बह्वा सत्यम् अजागरयत् ।

३० । अभिनयाय प्रीत्सादयति सङ्गच्छन्ममिति । हे युवानः, आनीविताय
 आनीदाय बह्वकीतुकाः यूयम्, अतः अतएव सङ्गच्छन्मं निमित्ताः भवत । सार्धं
 सायकाले ज्ञानवर्द्धनं प्राचीनं नूतनं वा नाट्यम् अभिनयत । खिभः आलस्यः
 आनीविभ्यश्च तं वरं वेष्टं सामाजिकानीदं दत्त ।

सावहिता यथा सा भूत् प्रमत्तत्वमद्यापि वा ।
 उन्मार्गप्रस्थितानाञ्च नराणामिह सङ्गतिः ॥
 नारीणां वा अपवित्रदृष्टं चित्तविदूषकम् ।
 नीतिशैथिल्यकृद् यच्च स्वास्थ्यकृत् कल्पभित्तया ॥ ३१ ॥
 नाट्यशालां वस्तुजातमर्पयत पराक्षने ।
 क्रीडतास्य विद्यमाने चाभिनयत गायत ॥
 नृत्यतैवं महिम्ना यन्माख्येश्वरीऽच युज्यते ॥ ३२ ॥
 सार्धं सन्मिलनं गीतवाद्येन तद्दिनाच्च वा ।
 ज्ञानोचितप्रमोदोत्सो दृढबन्धुत्ववन्धनम् ॥

३१ । तच्छतान् सावहितान् करोति सावहिता इति । ययं सावहिताः भवन्तेति-
 शेषः ; यथा प्रमत्तत्वं मद्यपानविह्वलत्वम् अद्यापि वा उन्मार्गप्रस्थितानां नराणां
 नारीणां वा सङ्गतिः सन्मेलनम्, अपवित्रदृष्टम्, यच्च चित्तविदूषकम्, नीतिशैथिल्यकृत्,
 स्वास्थ्यकृत्, तथा कल्पभित् उद्यतसकलैव्यविनाशकरं तत् इह सा भूत् ।

३२ । ईश्वरायैवाभिनयः कर्तव्य इत्याह नाट्यशालामिति । नाट्यशालां वस्तु-
 जातं तत्सम्पर्कौयवस्तुसमूहं पराक्षने परमेश्वराय अर्पयत । अथ परमेश्वरस्य विद्यमाने
 क्रीडि एवं क्रीडत अभिनयत गायत नृत्यत यत् अत्र नाट्यशालायां नाट्येश्वरी भक्त्या
 महिम्ना युज्यते । भगवन्महिमप्रचारयन्मिहि नाट्यशाला, अतः उद्वहर्षोद्वहन् पाप-
 युक्तानिष्पादीनां सङ्गतिः ।

३३ । सार्धं सन्मिलनमाह सासन्मिति । गीतवाद्येन यच्च अथवा तद्दिना
 सार्धं सन्मिलनं ज्ञानोचितप्रमोदोत्सवः ज्ञानोचितः यः प्रमोदः तस्य उत्सवः प्रमदवन्ध-
 नम्, दृढबन्धुत्ववन्धनं तेन बन्धुत्ववन्धनं दृढं भवतीति तथा, वीर्याचक्षुषाऽऽज्ञावर्धनम्

सौभाग्यशुभकाङ्क्षासंबन्धेन ज्ञानदं पुनः ।

विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणं परम् ॥ ३२ ॥

संज्ञापः प्रचुरानन्दहर्षसद्गुणैः स तु ।

सर्वेषां सुखभोगस्तुल्य एव निरन्तरम् ॥ ३३ ॥

युयं यदा क्षणः प्रातः सङ्कल्पं तदैव हि ।

समालपत सदृशलाभकविषयेषु च ॥

चिन्ता भावाश्च श्रेष्ठान् संव्यतिहरन्मयं च ।

समदुःखसुखत्वञ्च श्रेष्ठं सौमनसेन तु ॥ ३५ ॥

इत्यासीदः ।

आज्ञाभावशुभसंस्थित्यर्थकम्, ज्ञानदम्, परं श्रेष्ठं विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणम् यतो
विज्ञानादिसंभूततत्त्वसंग्रहो भवतीति तथा ।

३३ । आलापजनितासीदमाह संज्ञाप इति । संज्ञापः प्रचुरानन्दहर्षसद्गुणैः,
ततः प्रसूतः ज्ञानन्दः हर्षः विद्यहरणमयः भवति । स तु सर्वेषां सुखभोगः निरन्तरं
स्तुल्य एव । न तत्र कल्पित् कल्पित् प्रयास इति भावः ।

३५ । आलापार्थं संज्ञालनं समुचितमित्याह युयमिति । युयं यदा क्षणः
समयः प्रातः तदा एव हि सङ्कल्पं मिलिता भवत । सद्-हर्ष-लाभकविषयेषु च
संग्रहणम् । अथ संज्ञापे चिन्ताः श्रेष्ठान् भावान् श्रेष्ठं समदुःखसुखत्वञ्च सौमनसेन
संव्यतिहरणम् अतीत्यं समर्पयत ।

इत्यासीदः ।

अध्ययनम् ।

प्राक् सायमशनादर्ध्याम्नाञ्छेतुं विनियोजय ।

अथकारान्तु सद्व्यान् प्रबन्धान् समशीलितान् ॥ १ ॥

अपेक्षते यथा देहस्यात्मा सञ्चालनं मनः ।

तथैव कर्षणं येन भवेयुर्वृत्तयोऽस्य च ॥

सुस्था बलयुताः सच्चिनुयुर्मानसतं महत् ॥ २ ॥

मा भूदध्ययनं व्यर्थमद्यात्माभकारं तव ।

एवं न जातु भवतु नीतिं यस्मै विदूषयेत् ॥ ३ ॥

यस्याः सङ्घिसमाश्रितमुपांशु दूषयत्यसौ ।

असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इवाव तु ॥

१ । अध्ययनाद् प्राप्तिरिति । सायं सात्रहोले, अथनात् प्राक् अर्ध्यान् पश्चात् वा अथकारं कार्यानुष्ठानतिरहितसमयं सद्व्यान् समशीलितान् प्रबन्धान् अपेक्षेतुं विनियोजय ।

२ । कथमित्याह अपेक्षते इति । यथा देहः आत्मा च सञ्चालनं व्यायामसाधन-
रूपम् अपेक्षते, तथैव मनः कर्षणं नियतं सचित्तमाध्यव्यानादिकम् अपेक्षते इति शेषः ।
येन कर्षणव्यापारिण अस्य मनसः प्रत्ययः सुस्थाः बलयुताः भवेयुः महत् ज्ञानम् अथ
सत्यं सच्चिनुयुः सच्चितं कुर्यात् ।

३ । सफलं सदध्ययनं भवितुमर्हतीत्याह मा भूदिति । नव अध्ययनं व्यर्थम्
अथ असाधकारं ना भूत् । जातु कदाचित् एवं न भवतु यत् ते तव नीतिं विदूषयितुं
मदुष्टं कुर्यात् ।

४ । सद्व्यान् अध्ययनकारणताद् यस्या इति । यस्याः सङ्घिसमाः सङ्घपरसङ्घमाः ।
अथी अथकाराहित्यनिचयः कुसङ्गिन इव उपांशु गोपयन्, दूषयति इत्ययमिति शेषः ।

सद्गत्या ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः ॥ ४ ॥
 रक्षःसखः शिष्यको हि ज्ञानदो ग्रन्थ आत्मनः ॥ ५ ॥
 श्रीठाधरी विना सोऽयं प्राप्नुय्येण प्रयच्छति ।
 उपदेशान् विना पाणिं प्रोक्त्वयूषि शोकिनाम् ॥ ६ ॥
 मनोमतानां ग्रन्थानामालयं स निजालये ।
 रक्षेत् समर्पयेज्ज्ञानाधिष्ठाने परमात्मने ॥ ७ ॥
 आत्मोपायानुसारेण समृद्धिमन्तमप्यसौ ।
 कुर्यात् संग्रहक्षिणाच्च ग्रन्थानामुपयोगिनाम् ॥ ८ ॥
 स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्री भवत्वसौ ।
 मनोमततमानान्तु स्वाधारोऽयु च पूर्वजैः ॥

विपर्ययं अत्र सद्गत्याः ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः, यदा श्रीबीषां संशयोऽन्
 सद्गुणसत्फललाभः तथा तेः साधुसंन्येति फलितार्थः ।

५ । ग्रन्थानां सखित्वमुपदेष्टृत्वमाह रक्षःसख इति । ज्ञानदः ग्रन्थः आत्मनः रक्षः-
 सखः शिष्यको हि ।

६ । कथमुपदेष्टृत्वं बन्धुत्वमित्याह श्रीठाधराविति । श्रीठाधरी विना सोऽयं
 ज्ञानदः ग्रन्थः प्राप्नुय्येण उपदेशान् सत्परासमांन् प्रयच्छति प्रकटरूपेण ददाति, पाणिं
 कारं विना शोकिनां शोकशोकानाम् अयूषि प्रोक्त्वति मारि ।

७ । ग्रन्थसंग्रहमाह मनोमतानामिति । स गृही निजालये निजगृहे मनोमतानां
 ग्रन्थानामालयं रक्षेत्, तच्च ज्ञानाधिष्ठाने परमात्मने समर्पयेत्, तत्राद्या उक्तं ;

८ । आत्म इति । आत्मोपायानुसारेण अर्थानामनुकूपेण असौ गृही तं ग्रन्थ-
 निलयम् उपयोगिनां ग्रन्थानां संग्रहक्षिणं अत्र समृद्धिमन्तं कुर्यात् ।

९ । स इति । स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्री भवतु, तु किन्तु मनोमतानां
 ग्रन्थानामिति शेषः स्वाधारः प्रकटाधारः अस्तु । अपि च पुनः पुनः पूर्वजैः आनिभिः

उक्तानां लिखितानाञ्च ज्ञानिभिस्तेर्युगे युगे ।
 समुत्सृजतु सद्गन्धयुक्तं ज्ञासं मनोरमम् ॥ ८ ॥
 संग्रहे विविधत्वतो विस्तृतज्ञास्तु यत्तव ।
 यथाहारो विभिन्नः स्वात्तया मानस एव च ॥
 मनोगतानां भिन्नानां स्वादानामिह सन्मतः ॥ १० ॥
 विज्ञानश्चाथ साहित्यं धर्मशास्त्रञ्च दर्शनम् ।
 इतिहासो जीवनी च काव्यं नाटकमेव च ॥ .
 वृत्तान्ता भ्रमणानां सहाष्टान्ताश्चाथ नैतिकाः ।
 उपदेशा भक्तितत्त्वग्रन्थाश्च श्रुतयोऽपि च ॥
 विविधानाञ्च जातीनामेते स्युस्तत्र संग्रहे ॥ ११ ॥

उक्तानां लिखितानाञ्च सद्गन्धयुक्तं मनोरमं ज्ञासं समुत्सृजतु । ततः प्राचीनज्ञानि-
 जनीकितिवन्धनसद्गन्धो नितरो प्रवहति सरलाक्षः ।

१० । संग्रहे विविधत्वमाह संग्रह इति । संग्रहे विस्तृतं विविधत्वज्ञास्तु ।
 कथम् ? यत् यस्मात् तव आहारो यथा विभिन्नः दिनं दिनं बहुविकारः स्वात्, तथा
 मानसः आहारः एव च विभिन्नः सन् मनोगतानां भिन्नानां स्वादानां सन्मतः समुचितः
 ज्ञात् ।

११ । तद्विविधत्वमाह विज्ञानमिति । विज्ञानं प्रकृतितत्त्वम्, अथ साहित्यं
 सत्प्रवन्धादिकम्, धर्मशास्त्रम्, दर्शनम् तत्त्वनिर्णायकग्रन्थाः, इतिहासः इतिवृत्तम्,
 जीवनी जीवनवृत्तान्तः, काव्यम् कविप्रणीतग्रन्थाः, नाटकम्, भ्रमणानां, वृत्तान्तः
 देशव्यवस्थाकाभिर्भिन्नवृत्तवृत्तविवरणानि । नैतिकाः नीतिविषयकाः सहाष्टान्ताः
 वृत्तान्ताः, उपदेशाः, भक्तितत्त्वग्रन्थाः, अपि च विविधानां जातीनां श्रुतयः, तत्र संग्रहे
 एते स्मृताः । श्रुतिजातेन संग्रहपरिचयानिः धर्मोपरि तासां श्रेष्ठत्वोत्पत्तीयः ।

तान् पालय प्रयत्नेन समृद्धा इव सम्पदः ।

भक्त्या मानय यत् सत्यनिधानानि परेशितुः ॥ १२ ॥

सत्ये सर्वविधं दैव्यं स्मर नैतिकमेव वा ।

वैज्ञानमैतिहासं वा देवस्यैवात्र मानभाक् ॥ १३ ॥

पाठः परिमितो नातिशयस्य भवतु क्वचित् ॥ १४ ॥

अत्याशनमिवायं स्याद्भारः क्लान्तिकरः पुनः ।

मनसः प्रतिबध्नाति समापादनमात्मनि ॥ १५ ॥

चेत्त्वं जरयितुं शक्नो मा भूरश्रांसि यद्भवित् ।

हृलाहलन्तद्रोगाणामुत्पत्तेर्हेतुरभ्युत ॥ १६ ॥

१२ । सहेतुकं प्रत्यक्षमाननमाह तानिति । समृद्धाः सम्पद इव तान् प्रयत्नेन पालय, भक्त्या मानय । कथम्? यत् भक्तात् परेशितुः परमेश्वरस्य सत्यनिधानानि, तेषु विनिश्चितानि तस्य सत्यानि ।

१३ । सत्यमिति । स्मर स्मरणविषयं कुरु, सर्वविधं सत्यं—वैज्ञानम् ऐतिहासं वा नैतिकमेव वा—दैव्यम् देवभावसम्पन्नम् । अत्र देवस्य परमेश्वर इव मानभाक् सत्यमिति शेषः ।

१४ । सम्यक्प्रयत्ननिमित्तान् प्रवक्तुमाह पाठ इति । पाठः ते तव परिमितः भवतु क्वचित् अतिशयोक्ता भवतु इति शेषः ।

१५ । तत्र कारणमाह अत्याशनमिति । अत्याशनमिव अयम् अतिरिक्तपाठः अशनीयमया देहस्थानीयस्य मनसः क्लान्तिकरः भारः स्यात् पुनः अधिकम् आत्मनि समापादनं तदुपादानत्वेनातःसन्निवेशनं प्रतिबध्नाति । अधिकमशनं यथा परि-
याणाभावात् देशोपादानत्वं न लभते तथातिरिक्तमध्ययनमिति फलितादौः ।

१६ । यद्विपरीतफलमाह वेदिति । यत् त्वम् अश्रांसि, चेत् यदि तत् जरयितुं शक्नोषि कस्य शक्नो मा भूः, यत् अशनं हृलाहलं तीक्ष्णविषं भवेत्, अपि च रोगाणाम् उत्पत्तिः हेतुः भवेदिति शेषः ।

वह्नं यससि चेद्व्यान् यस्तं स्वाकानसन्तव ।
 भारैः क्षीणबलं शुद्धचिन्तायोग्याश्च वृत्तयः ॥ १७ ॥
 पठेत् पङ्क्तीः कतिचिद्वाध्यायान् विद्यार्थिसत्तमः ।
 प्राक् पुनःपठनात् पश्येत् समापत्तिसमापनम् ॥ १८ ॥
 वृत्तान्तसंग्रहो वायु सुखं लब्धं न जातुचित् ।
 पाठस्य चिन्तया पाको विनयो मनसः पुनः ॥ १९ ॥
 चिन्ता पित्तरसस्तस्य वित्तिं ज्ञाने विपाचयेत् ।
 वृत्तान्ताञ्चरिते मेदःशोणिते ग्रन्थवर्त्ति यत् ॥ २० ॥

१७ । यन्मेऽयमन्तमारीपयन् पाह वह्निति । चेत् यदि वह्नं व्यान् यससि तव मानसं भारैः यस्तं क्षीणबलं स्यात् । किं स्यात् पुनस्तत्फलम् ? मनसो वृत्तयः शुद्धचिन्तायोग्याः शुद्धास्तु अज्ञानमालिन्यविरहितास्तु स्रग्ग्यास्तु चिन्तास्तु अयोग्याः रुचिपु-
 रिति शेषः ।

१८ । पाठप्रकारमभिदधाति पठेदिति । विद्यार्थिसत्तमः कतिचित् पङ्क्तीः कतिचित् अध्यायान् वा पठेत् प्रतिदिनमिति शेषः । पुनःपठनात् प्राक् समापत्ति-
 समापनं यत् पठितं तत् सम्यक् आकस्म्यमभूत्, परिपाकोऽस्य सङ्गातः इति पश्येत्
 सावहितमालीचयेत् ।

१९ । वृत्तान्तेति । कातुचित् कदाचित् पाठस्य लब्धं न वृत्तान्तसंग्रहश्च यथा
 सुखम् । किलदा लब्धम् ? चिन्तया मनसः विनयः दमनशेषः पाकः परिष्कारः
 पूर्णतापादनम् ।

२० । पूर्वोपयुक्तोपमां द्रष्टव्यं चिन्तति । चिन्ता तस्य मनसः पित्तरसः परि-
 पाचकरसविशेषः, वित्तिम् संवेदनं ज्ञाने वृत्तान्ताः अरिते वृत्ते, यत् ग्रन्थवर्त्ति तत् मेदः-
 शोणिते विपाचयेत् ।

अतोऽभिलाषः पठने शिष्ये करणेऽथवा ।
 आधिक्येन तु मा भूते प्राधान्ये चिन्तनस्य तु ॥
 ज्ञानवृत्तिर्भवेद्येन सुखा बलयुतोऽञ्जला ॥ २१ ॥
 यद्यत् पठसि तत्तत् त्वं विचारय च चिन्तय ।
 युक्त्या योजय तत्तुल्यैस्तुल्यानय चोद्धृतिम् ॥
 उन्नयावनयात्तत्त्वं मूलतत्त्वानि कर्षय ।
 यावद्वह्निःस्थं सत्यं तदाम्तरत्वं न चाप्नुयात् ॥
 चरित्रेण च चित्तेन समापत्तिश्च सर्वथा ॥ २२ ॥
 श्रोत्र्यास्ते भासमाना ये निवर्तं धन्यसागरे ।
 विस्तीर्णे केवलं तत्र तृणानि कलयन्ति हि ॥ २३ ॥
 ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि कलयन्ति च ॥ २४ ॥

२१ । अतः किं कर्तव्यं तर्ह्येत इति । आधिक्येन अधिकपूरिमाणेन पठने
 करणे अथवा शिष्ये तत्र अभिलाषः मा भूत्, तु किन्तु चिन्तनस्य प्राधान्ये, येन ज्ञान-
 वृत्तिः सुखा बलयुता उञ्जला भवेत् ।

२२ । यद्यदिति । यत् यत् त्वं पठसि, तत्तत् तावत् विचारय चिन्तय च,
 युक्त्या योजय समुक्तिकं समर्पय, तत्तुल्यैः तुल्य, उद्धृतिम् आनय तत्समाकृष्टानि
 सामान्यभूतानि तत्त्वानि उन्नय । उन्नयावनयात् प्रमितितो मूले समारोह उन्नयः,
 मूलात् प्रमित्यावरोहः अवनयः, तदुभयात् तत्त्वम् आनय, तुल्यतत्त्वम् कर्षय यावत्
 वह्निःस्थं तत् सत्यम् आन्तरत्वं, चरित्रेण चित्तेन च सर्वथा समापत्तिम् एकीभावत्वम् न
 च चाप्नुयात् ।

२३ । एवमकृता उवाच्यः श्रोत्र्यान् निन्दति श्रोत्र्या इति । ते श्रोत्र्याः ये निवर्तं
 विस्तीर्णयन्त्यसागरे भासमानाः, तत्र केवलं तृणानि हि कलयन्ति ।

२४ । तद्विपरीतपथगामिनः प्रशंसति ते इति । ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि
 च कलयन्ति कलयन्ति ।

भासमानाय तच्चिन्ताशून्याय न तु कश्चन ।
 समयप्रत्यनिलयो दत्ते लाभं दशस्रपि ॥
 ज्ञानलोकन्तु शब्देषु चिन्ताशीलोऽत्र पश्यति ॥ २५ ॥
 मा क्लान्तोभूय शिष्यायामतिहर्षं न जातुचित् ।
 मन्यत्र तत्र चात्मानमाशेषं ज्ञानमाचिनु ॥ २६ ॥
 गौरवव्याधिकारस्य नित्यकालं हि शिष्यणम् ।
 शिष्यकस्यास्य देवस्य पादाब्जमाश्रितस्य च ॥ २७ ॥
 शिष्याविनयहेतोर्हि वयं सर्वे समागताः ।
 भुवीति स्मर धन्यास्ते येऽतो गच्छन्ति विनयश्रुताः ॥
 दीव्यन्थोऽज्ज्वलयोपाधिं प्राप्तुं तत्र पुरस्कृतिम् ॥ २८ ॥
 आख्यायिकाकथासु त्वं सुमधो मा भूर्यतो मनः ।
 विमोहयन्ति सुखप्रत्ययै दत्ते न पोषणम् ॥ २९ ॥

२५ । भासमानायिति । तत् तस्मात् समयप्रत्यनिलयः भासमानाय चिन्ताशून्याय जनाय न तु कश्चित् लाभं दत्ते । तु किन्तु चिन्ताशीलः अत्र दशस्रपि शब्देषु ज्ञानलोकं समयज्ञानजनयत्यस्ति साक्षात् करोति ।

२६ । मा क्लान्त इति । शिष्यायां मा क्लान्तो भूः, तत्र शिष्यायां जातुचित् आत्मा-
 नम् अनिहर्षं ॥ मन्यत्र, आशेषं चरमकालपर्यन्तं ज्ञानम् आचिनु ।

२७ । गौरवमिति । शिष्यकस्य अस्य देवस्य परमेश्वरस्य पादाब्जमाश्रितस्य नित्य-
 कालं शिष्यणं हि गौरवस्य अधिकारस्य ।

२८ । शिष्येति । वयं सर्वे शिष्याविनयहेतोः हि भुवि समागता इति स्मर । ते
 धन्याः ॥ अतः प्रशिष्याः दीव्यन्था अज्ज्वलया विनयश्रुता तत्र परलोकं पुरस्कृतिम् उपाधिं
 प्राप्तुं गच्छन्ति ।

२९ । आख्यायिकेति । आख्यायिकाकथासु त्वं सुमधो मा भूः । अर्थः न

यस्तासु लभते मीढं भुङ्क्ते छायां हि केवलम् ।
 मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ वसत्यसौ ॥ ३० ॥
 शङ्खीलञ्चापविबद्धं साहित्यं मा स्मृश कश्चित् ॥ ३१ ॥
 नास्तिकप्रत्यभिचयात् तिष्ठे रवहितो यतः ।
 दारुणा भीषणा घृष्णा जुगुप्सवास्तेऽतिमात्रतः ॥ ३२ ॥
 मिथ्यौदार्यवशात्किञ्च विश्वासिन्नेकपादिकाम् ।
 अपवित्रां करोष्वत्र रक्षन् यस्यांश्च ये पुनः ।
 तं परं चावमन्यन्तेऽस्त्रीकुर्वन्ति ; स रक्षतु ॥ ३३ ॥
 त्वञ्चेत् पठसि पत्राणामेकं नास्तिक्यदूषितम् ।
 प्रतिवेशी तव शय्यान् विंशतिं तान् पठिष्यति ।
 स्वर्गाक्रामकरोमोऽयमाशु विस्तारमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥

श्राम् १ यतः ताः मनो विमोहयन्ति दुःखयन्ति, अथ च अस्मै मनसोऽपि यच्च पुष्टिवर्ध-
 नोपादानं न दत्ते ।

३० । य इति । यः जनः तासु आप्लायिकाकथासु मीढं लभते सोऽसौ केवलं
 छायां भुङ्क्ते, मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ निवसति ।

३१ । शङ्खीलमिति । कश्चित् शङ्खीलं च अपवित्रं च साहित्यं मा स्मृश ।

३२ । नास्तिकेति । नास्तिकप्रत्यभिचयात् अवहितः तिष्ठेः । यतस्तैः दारुणाः,
 भीषणाः, घृष्णाः, अतिमात्रतः जुगुप्सवाः ।

३३ । उदारः स्वामिति बुद्ध्या न तत्कल्पकैः कुर्यात् तदाह मिथ्येति । हे विना-
 शिन, किं त्वम् मिथ्यौदार्यवशात्—नैतदौदार्यं किन्तु व्यर्थकदभिमान इति मिथ्यात्वम्
 —एकपादिकाम् अथयन्नावकाशाधारविशेषं ये यस्याः तं परं परमेश्वरम् अवमन्यन्ते
 अस्त्रीकुर्वन्ति तान् शय्यान् अथ रक्षन् अपवित्रां करोषि ? स ईशः रक्षतु, तत्कपया
 एवं माभूत् ।

३४ । एतैरेव अतिः शान् प्रत्युत तत्कल्पनाय मनोयसः सफलौ भविष्यति तत्

अतो नास्तिक्यदुष्टं तस्माद्वित्तं मृत्युद्विषम् ।
 मत्स्वस्वस्य मर्त्यस्य छायां माकाम जातुचित् ॥ ३५ ॥
 ऋषीणां सर्वकालानां शास्त्राण्यन्येभ्य एव च ।
 ग्रन्थेभ्यो मानयैष्वेव ज्ञानं गम्भीरमस्ति यत् ॥
 प्रेरणाजनितं साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम् ।
 भक्तिं सम्माननासेभ्यो देहि नित्यमतन्द्रितः ॥ ३६ ॥
 विद्यार्थिन् भक्तिमन् पाठाध्ययनानि भवन्तु ते !
 नवविधानविज्ञानमहिम्नः संविद्वदये ॥ ३७ ॥

इत्यध्ययनम् ।

—:—

कथं न मया तेऽतिशयःस्तत्राह त्वमिति । त्वं चेत् नास्तिक्यदूषितं पञ्चायानेकं पठसि,
 तव प्रतिविम्बी तान् ग्रन्थान् विंशतिं पठिष्यति । न तत्र विनिवृत्तिः, अयं संकामकरीणः
 आशु विलारम् आप्रयात् ।

३५ । अत इति । अतः नास्तिक्यदूषितं मृत्युद्विषं तस्माद्वित्तं ईश्वरस्य मर्त्यस्य
 मनुजस्य रिपुं भत्वा जातुचित् छायां माकाम ।

३६ । ऋषीणामिति । ग्रन्थेभ्यः ग्रन्थेभ्यः सर्वकालानाम् ऋषीणां शास्त्राणि एव
 च मानय, यत् यस्मात् एषैव गम्भीरं ज्ञानम् अस्ति, किमुतम् ज्ञानम् ? प्रेरणाजनितं
 देवभिः वसितकल्मसं साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम्—एतद्वि तदसाधारणकथनम् । नित्यम्
 अतन्द्रितः अनलसः सन् एभ्यः भक्तिं सम्माननां देहि ।

३७ । विद्यार्थिन्निति । हे भक्तिमन् विद्यार्थिन् ते तव पाठाध्ययनानि नवविधान-
 विज्ञानमहिम्नः संविद्वदये भवन्तु । शास्त्रविद्वान्दीनानामविवेकादसाधनसेवासाधा-
 रणमहिम्ना । अध्ययनं तन्निष्पत्तयेऽप्येतदि प्रभवतित्यभ्यासयेवे तद्विधानम् ।

—

अथ दानम् ।

भक्त्य दानमीशस्य गृहं तन्न, भवत्विह ।
 आङ्ग्वरौर्ध्वनानां वा प्रार्थनीचप्रतिध्वनिः ॥ १ ॥
 दानहीनो हि विश्वासः शून्या धर्माभिमानिता ।
 बन्धः पादप एषोऽत्र सूते न फलमखपि ॥ २ ॥
 प्रकाशयति प्रेमाणं य एष पितरं प्रति ।
 भ्रातरं प्रति तद्दीनः कपटी वञ्चकः स तु ।
 विषादवाससा स्वार्थाधीनतामावृणोति यः ॥ ३ ॥
 उच्छसितनदीप्रायः प्रेमास्य परमेश्वरे ।
 भक्तस्य तु परिस्फीतो बाधां सर्व्वां भिनत्ति च ॥

१ । अथ दानमाह न यवेति । यत्र गृहे न दानम् अस्तीति शेषः; न तत् गृहम्
 ईशस्य परमेश्वरस्य । इह गृहे अर्थनानां प्रातिद्वैयसिकपूजानाम् आङ्ग्वरः प्रार्थनायाः
 उच्चप्रतिध्वनिः वा भवतु । दानं विना नैतरीश्वरगृहत्वमिति भावः ।

२ । कथं न तैरीश्वरगृहत्वमिति तदाह दानहीन इति । दानहीनो हि विश्वासः
 शून्या भक्त्यः सारविरहिता धर्माभिमानिता धार्मिकत्वप्रदर्शनम् । अत्र संसारे एषः
 विश्वासः बन्धः फलप्रसवविहीनः पादपः इह; न अल्पपि अल्पमपि फलं सूते ।

३ । तादृशधर्माभिमानिनां निवृत्त्यै कारणमाह प्रकाशयतीति । य एषः दान-
 हीनो जनः पितरम् ईश्वरम् प्रति प्रेमाणं प्रीतिं प्रकाशयति प्रकटयति, भ्रातरं सनुषं
 प्रति तद्दीनः प्रेमवर्जितः, स तु कपटी कपटाचारी वञ्चकः शत्रुः । योऽसौ विषादवाससा
 श्रीकश्चिद्भक्त्याश्रयस्तेन—एतेन तस्य बहिः कृष्णसाधनपरत्वमुक्तम्—स्वार्थाधीनताम्
 स्वार्थपरत्वम् आवृणोति आच्छादितं करोति ।

४ । सम्यति कृष्णवचनविरहितस्य भक्तस्य व्यापकप्रेमाद्यमाह उच्छसितेति । भक्तस्य
 अल्प जनस्य परमेश्वरे प्रेमा उच्छसितनदीप्रायः परिस्फीतः सन् सर्व्वां बाधां यतिरोधकरी

परिव्याप्नोति विस्तीर्णं संसारे परिपूरयन् ।
 स्थानान्यस्य गभीराणि प्राचुर्यैर्जनयन् पुनः ॥
 आनन्दशस्तराशींश्च नितरां शुष्कभूमिषु ॥ ४ ॥
 अतो गृही त्यजेद्दूरे जुगुप्सिताभिश्चार्पयत् ।
 स स्वार्थपरतां कुर्यात् दानप्रेमालयं गृहम् ॥ ५ ॥
 गर्वाभिमानतो न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ तम् ।
 मत्वा घृण्यं हि पतितं नीचमिव घृणास्पदम् ॥ ६ ॥
 अभावाकुलितान् दुःखभाजस्वं तांश्च मानय ।
 तेषां सेवां हि सौभाग्यं धर्मञ्च गणयात्मनः ॥ ७ ॥
 ग्रहीतारन्तु दानञ्चेच्छुभयुक्तं करोति किम् ।
 दातारं न शतशुणैः शुभैः सम्भावयत्यलम् ॥
 दात्रे ह्यानयते स्वर्गं ग्रहीत्रे रौप्यमर्पयत् ॥ ८ ॥

भिनति क्लृप्तं भित्तां करोति ; विस्तीर्णं संसारे अस्य संसारस्य गभीराणि स्थानानि परिपूरयन् प्राचुर्यैः पुनः नितराम् अत्यर्थं शुष्कभूमिषु आनन्दशस्तराशीन् च जनयन् उत्पादयन् परिव्याप्नोति च ।

५ । गृहस्थस्य कर्मव्यसाद अत इति । अतः अतएव स गृही जुगुप्सिताभिश्चार्पयत् जुगुप्सितस्य अभिश्चार्पय तदन् स्वार्थपरतां दूरे त्यजेत् परितरेत्, गृहं दानस्थं च प्रेम्णैश्च आलयं कुर्यात् ।

६ । दाने गर्वत्यागमाद गच्छेति । गर्वाभिमानतः घृणास्पदं पतितं नीचमिव तं दरिद्रं घृण्यं मत्वा न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ ।

७ । दरिद्रसम्माननासाद अभवेति । त्वम् अभावाकुलितान् दुःखभाजः तान् दरिद्रान् मानय सम्मानय, तेषां दरिद्राणां सेवा आत्मनः सौभाग्यं धर्मञ्च गणय ।

८ । अथं दरिद्रसम्माननया सौभाग्यं तदाद ग्रहीतारमिति । अन् यदि दानं कर्तुं

सत्त्वं सत्त्वं हि यो यच्छेत् दरिद्राय स यच्छति ।
 प्रभवे खलु तस्मै तन्महीययेत तच्चिरम् ॥ ८ ॥
 मा भूत्संहतिं देव्यै च कर्माखलस ईदृशि ।
 क्लान्तो वा त्वमुदासीनो दातुं कामी सदा भव ।
 अधिकेन प्रमाणेन क्षणीपायैस्त्वत्पक्षकैः ॥ १० ॥
 दानमनियतं मा भूदचिरस्थायिनां तव ।
 भावानां केवलं यद्धि विकाशः क्षणिकः स्मृतः ॥ ११ ॥
 गृह्यात्तृणमभ्ये त्वं दानं तन्नियतं कुरु ।
 कर्णायाम् दूतो यन्न निद्रात्लीश्वरालये ॥ १२ ॥

यहीतारं शुभयुक्तं करोति, किं न दातारम् अलम् अत्यर्थम् शतश्रेणैः श्रमैः सम्भा-
 वयति तद्वयुक्तं करोति । यहीने रोप्यम् अपेक्षत् दानं दात्रे दातारस्तुष्टिस्तं हि स्वर्णम्
 आनयति ।

८ । दरिद्राय दानमौच्यमेत्याह सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वं हि यो दरिद्राय यच्छेत्,
 स प्रभवे ईश्वराय खलु यच्छति । तत् दानं तस्मै ईश्वराय, तत् तस्मात् त्विरं नहीययेत
 नहि सा सम्भावितं कुर्यात् दानमिति शेषः ।

१० । दानेऽन्यसत्त्वमुपदिशति मा भूत्स्यादिना । ईदृशि महति देव्यै च देव-
 सन्पक्ष्यैर्वा कर्माणि त्वम् अलक्षः क्लान्तः उदासीनः वा मा भूः । तव अत्यक्तैः क्षणीपायैः
 अधिकेन प्रमाणेन दातुं सदा कामी भव । यद्यपि तवाधिकाः क्षणी माक्षुपायौ वा
 वक्ष्याम्येवैव क्षणीपायेन च अधिकपरिमाणदानकर्मां साधयेति फलितार्थः ।

११ । दानेऽनियतभावपरिथागमाह दानमिति । तव दानम् अनियतं मा भूत्,
 यत् हि केवलम् अचिरस्थायिनां भावानां क्षणिकः विकाशः स्मृतः । कदाचिदुच्छ्रित-
 ऋदयेन दानं कदाचित् तयोश्चिरस्थायित्वं भावानां, नियतत्वम् तद्विपरीतम् ।

१२ । दानस्य नियतत्वमाह गृहीति । गृह्यात्तृणमभ्ये त्वं तत् दानं नियतं

आगच्छन्ति यदा दीना व्रजन्ति शरणं तव ।
 आहारश्चात्र्यं वाच्यं प्रार्थयन्ति सहायताम् ॥
 त्वामुद्यन्तं सहायं ते पश्यन्तु, न कदाचन ।
 निराशा विनिवर्त्तन्तां दृष्ट्वा हारमर्हो तव ।
 क्वं साहाय्यविषये तवानिच्छापरं करम् ॥ १३ ॥
 प्रत्येकं प्रार्थिवाक्केषु कर्णं देहि यदप्यसौ ।
 हीनतमोऽतिदुःखी च शृणु सर्वं स यददेत् ।
 औदार्यशान्तभावेन ततस्तत् त्वं विचारय ॥ १४ ॥
 दानपात्रं हि चेत् सोऽयं देह्याहारश्च वाससा ।
 सन्धावय च सेवस्व रीत्यान्यविधयाऽथवा ।
 आनन्दहृदयेनाथ सम्भूयेण च सङ्गतः ॥ १५ ॥

नियमवत् कुरु यत् करुणाया दूतः ईश्वराक्षये न निद्रात्, यदा आगच्छन्ति इति
 यावत् ।

१३ । यदा दानोन्मुखेन भवितव्यमित्याह आगच्छन्तीति । यदा दीनाः दरिद्रा
 आगच्छन्ति, ■■■ शरणं व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति, आहारम् आश्रयम्, अथवा सहायताम् प्रार्थ-
 यन्ति च, ते दरिद्राः त्वाम् उद्यन्तं सहायं पश्यन्तु ; तव हारं क्वं, साहाय्यविषये तव
 करम् क्वम् अनिच्छापरं दृष्ट्वा निराशाः सन्तः कदाचन न विनिवर्त्तन्तां निद्रतां लप्स्यन्तु ।

१४ । यस्मै तस्य यत्तत्प्रार्थनासम्पूरणेनानिष्टपातकान्त्रयानं प्रत्याह प्रत्येकमिति ।
 प्रत्येकं प्रार्थिवाक्केषु कर्णं देहि । यदपि असौ हीनतमः अतिदुःखी च तथापि स यत्
 वदेत् सत्यं तत् शृणु, ततः यथाशक्तरं तत् प्रार्थिभक्षितम् औदार्यशान्तभावेन विचारय ।
 औदार्यशान्तभावेनेति विशेषणं अविचारेण प्रार्थिवाक्के दीयदंशमिच्छात्संज्ञयादि-
 परिहारात् सूच्यते ।

१५ । एवं विचारानन्तरं हि कार्यं तदाह दानपात्रमिति । चेत् यदि कोऽयं

मासस्थायोजनं त्वच्च परीवाराय ते यदा ।
 क्रीणासि तेन गोधूमचूर्णं तच्छुलमेव च ॥
 क्रीणीहि दीनसेवार्थं स्वतन्त्रं रक्ष सचये ।
 समर्पितस्तत् दानाय तदर्थमेव केवलम् ॥ १६ ॥
 पुरातनानि वस्त्राणि वस्तुजातानि ते पुनः ।
 कीर्णानि प्रतिमासं त्वं रक्ष यच्छंस तानि च ।
 ये याचन्ते परित्यक्तवस्तून्धेवं कृतार्थम् ॥ १७ ॥
 मासिकं नियमाद्यच्छ निजवस्त्रोचितं पुनः ।
 दातव्यमिति त्वस्योच्छेदोऽदानं न जातुचित् ।
 दारिद्र्यच्छसमाश्रित्य त्वत्तः सम्भवतूत्तरात् ॥ १८ ॥

हि दानपात्रं, पात्रारम्भे हि, दातुमा शक्नोति च सत्पात्रम्, यद्यप्यन्यविधया दीनान्
 जानन्दुर्दयेन च त्वत्तुमेव धनदरेण च सत्ततः सन् सेवय ।

१६ । दानार्थं सचयमात्रं सामकोति । त्वं यदा ते तव परीवाराय मासस्य काशी-
 जनं वस्त्रादिकं क्रीणासि तेन काशीजनमेव सद्य गोधूमचूर्णं तच्छुलम् एव च दीनसेवार्थं
 क्रीणीहि । दानाय समर्पितं तत् कीर्तं वस्तु केवलं तदर्थम् एव दानार्थम् एव स्वतन्त्रं
 सचये कीरे रक्ष ।

१७ । दारिद्र्यनाशे शक्तवस्तुसंचयमात्रं पुरातनानीति । ते तव पुरातनानि
 वस्त्राणि कीर्णानि वस्तुजातानि पुनः प्रतिमासं त्वं रक्ष । ये याचन्ते मासिकं तेभ्यः
 वस्त्रम् च एवं तावत् परित्यक्तवस्तूनि कृतार्थं सफलानि नृप ।

१८ । यद्ये विधितं दानमिति किं दातव्यमिति तु दानेनेति निरस्यमात्रं मासि-
 कमिति । नियमात् नियमपूर्वकं निजवस्त्रोचितं मासिकं दातव्यमिति तु पुनः वक्ष्यते ।
 उत्तरात् दानानन्तरं दारिद्र्यच्छसमाश्रित्य त्वत्तः यत्न मासिकस्य उच्छेदः यदानं जातु-
 चित् यदापि न सफलम् ।

उपाये हीनता चेत्ते समागच्छति तेन ते ।
 भरणे पोषणे खानां कष्टञ्च समुपस्थितम् ॥
 दानं तत्परिभावेन भजेन्नूनत्वमेव हि ।
 दीनानामधिकारम् हर्तुं नात्राधिकारवान् ॥ १८ ॥
 धनं यदस्ति सम्पत्तिर्न ते व्येतुं यद्वच्छ्रया ।
 स्वाभिप्रायाय, तस्यसं प्रभुषा त्वत्करे अर ॥ २० ॥
 भारार्पणं न कृतवानाश्चात्र स्वजनेषु च ।
 दीनेभ्योऽपि पराधे तदंशं कश्चित् स्वभागतः ॥
 मासं मासं खलु व्येतुमामसाव कश्चित्स्वया ।
 कर्तव्यः स्वार्थहेतोः स केनापि कारणेन च ॥ २१ ॥

१८ । अत्रोपाया हीनतायां हि कर्तव्यं तदाह उपाय इति । चेत् यदि ते तत्र
 उपाये बाधाही हीनता समागच्छति, तेन हेतुना ते तत्र खानां भरणे पोषणे कष्टं च
 समुपस्थितम्, तत्परिभावेन कष्टानुपमिति वाच्यं दानं हि नूनत्वं भजेत् । न त्वम्
 अप हीनानाम् अधिकारं हर्तुम् अधिकारवान् ।

२० । अत्रमेवं कर्तव्यं तदाह धनमिति । ते तत्र वत् धनम् अस्ति यद्वच्छ्रया
 स्वाभिप्रायाय सोऽप्येवमसाधनाय व्येतुं न ते सम्पत्तिः । प्रभुषा परमेवरीय त्वत्करेण
 त्वयं वाचस्पयेव रचिते अर, एतत् अरचयित्वं कुर्व ।

२१ । तत्रेवराभिप्रायं तदाश्चात्र हर्तव्यं भारार्पणमिति । उ वलुः स्वजनेषु च
 दीनेभ्योऽपि भारार्पणम् आश्चात्र कृतवान् । किं कर्तुम् ? मासं मासं कामगतः कश्चित्
 तत्र धनस्य पञ्च पराधे परीपकाराय व्येतुम् । केनापि कारणेन तया सः पञ्च कश्चित्
 स्वार्थहेतोः स्वाभिप्रायसाधनार्थम् आकरोत् न कर्तव्यः ।

संस्थानं हि प्रभोर्दानकोषरचक देहि तत् ।
 अत्यल्पं तु विम्वस्तं प्राप्य दत्तं प्रदर्शयन् ॥ २२ ॥
 समाजस्योपकाराय विविधत्वं हि कर्मणाम् ।
 दानमालिङ्गति, बहु कल्याया निदेशनम् ॥ २३ ॥
 अन्नम् हवितायश्च पानीयं हविताय च ।
 वसनञ्च विवस्त्राय शम्भूषा रोगिणि पुनः ॥
 विवासाय गृहं शोकतप्ताय परिसास्वनम् ।
 पिष्टमाहविहीनानां बालानां दुःखवारणम् ॥
 विधवानाञ्च, दीनाय हानाय पुस्तकार्पणम् ।
 मठमन्दिररोगार्तालयस्थापनरक्षणम् ॥
 साधारणेषु चैतेषु दानकर्मासु नित्यशः ।
 ब्रह्मं बलमर्थञ्च नियोजय यथायथम् ॥ २४ ॥

२२ । तत्र दानविम्वस्तं संस्थानमिमादिना । ये प्रभोः दानकोषरचक, तत् संस्थानं प्राप्य दीनानामिति शेषः दत्तं प्रदर्शयन् अन्नसिद्धमसाधनेन प्रमिष्टम् अत्यल्पं विम्वस्तं संस्थानं देहि ।

२३ । दानञ्च विविधत्वाच्च समाजस्येति । समाजस्य उपकाराय दानं कर्मणां विविधनम् आलिङ्गति । अन्नपात्राः निदेशनं बहु ।

२४ । अहिविचलमाह चरन्ति । हविताश्च अन्नम्, हविताश्च पानीयम्, विवस्त्राश्च वस्त्रहीनाश्च वसनम्, रोगिणि पुनः शम्भूषा, विवासाश्च गृहहीनाश्च गृहम्, शोकतप्ताश्च परिसास्वनम् सास्वनदानम्, पिष्टमाहविहीनां बालानां विधवानाञ्च दुःख-वारणम्, दीनाश्च दरिद्राश्च हानाय पाठमर्थेन पुस्तकार्पणम्, मठः विद्यालयः, मन्दिरं जलमार्गः, रोगार्ताश्च रोगिणां चिकित्सायर्थं गृहम्, एतेषां स्थापनं रक्षणञ्च, एतेषु साधारणेषु दानकर्मासु नित्यशः ब्रह्मं बलम् चैव यथायर्थं नियोजय ।

चक्षुषाधारवक्त्रादि सन्तीह यत्र स प्रभुः ।
 समवर्तुविशेषेषु नियोजयति चाश्रया ॥ २५ ॥
 दुर्भिक्षं मरको व्याधिर्देहव्याध्यभिसंक्रमः ।
 चक्षो बहु विपत्त्यातो देहे वाच्यं येन च ॥
 शतं शतं मानवाबाहुताः शतद्विमर्हिताः ।
 विनष्टा दुःखितास्तत्र समयावेपथेन च ॥
 साहाय्यं कुत्र दुःखानि शोषायान् विविधान् श्रयन् ।
 लघुभाराणि निखिलामाश्रयति नियोज्य च ॥ २६ ॥
 शीघ्रे यदा तीक्ष्णकरदिग्भिरक्षिरवापयं ।
 क्षिण्वं तुषारसम्प्लुतं पानीयं मधुरं पयः ॥
 शितायुक्तं क्षपात्तीयं, भक्ष्यं शान्तिहरं पुनः ।
 विश्रामश्च परिव्रान्तः क्षान्तः प्राप्नोतु चाश्रयः ।
 सख्यस्यायोजनं हारे कक्षोन्मसुतस्य ते ॥ २७ ॥

२५ । साधारणदामकर्मव्यतिरिक्तनयनत् प्रतीराश्रया कर्तव्यनिष्ठा चक्षुषा-
 र्हेति । २६ चक्षुषाधारवक्त्रादि सन्ति यत्र स प्रभुः समवर्तुविशेषेषु चाश्रया नि-
 योजयति च ।

२६ । आनि शानि कर्तव्यानि समवर्तुविशेषवृत्तितानि प्रदर्शयति तानि दुर्भिक्ष-
 निति । दुर्भिक्षम् चक्षुष्यम् मरकः मारी देहव्यापी व्याधिः रोगः अप्रसंक्रमः चक्षुष्य-
 तातः, चक्षो वा विपत्त्यातोः च देहे वा देहे चक्षुष्यं विद्वेष्टे वा, शतं च दुर्भिक्षादिना
 शतं शतं मानवाः च बाहुताः शतद्विमर्हिताः विनष्टाः विनाशं गताः, दुःखिताः
 क्षिण्वः, तत्र समवायेपथेन च साधवेपथेन सख्यरमिति श्रयन् साहाय्यं कुत्र,
 निखिलान् चाश्रयति नियोज्य च विविधानुपादान् श्रयन् दुःखानि लघुभाराणि कुत्र ।

२७ । शीघ्रे इति । शीघ्रे यदा तीक्ष्णकरः, यदा क्षपा-

शीते शीतकरं वस्त्रं दीनाय शीरवासने ।
 शीतार्ताय प्रयच्छ त्वं ततश्चाप्याय तत्परः ॥ २८ ॥
 दारिद्र्याय जङ्गलाय चांशुस्थाय न जातुचित् ।
 यच्छोकाहमपाचक्षदामात्याचाय देहि तत् ॥ २९ ॥
 प्रभंसि न्ति सर्वे त्वां दास्यन्ति गौरवं महत् ।
 दानं तूर्ध्वरवेष्टेव मा घोषयामनस्ततः ॥
 विनीतगुप्तभावेन करो दीनान् भरत्वसौ ।
 लोकाप्रियत्वं तेनाय न जात्वन्विष्य चार्थय ॥ ३० ॥

शीतं तुषारवृक्षं हिमशिखारुमिश्रितं खिलं सुशीतलं पानीयं कर्म, सधुरं शितायुक्तं
 सर्वरामितं पदः च, चर्मच । परित्रासः क्लान्तः पुनः विश्रान्तं दन्तिहरं नखं च
 जङ्गलीयमुत्तमं चांशुस्थं चक्षुः कक्षं च चादीजनं तव हारं प्राप्नोतु ।

२८ । शीते शीतनीं च शीतार्ताय दीनाय शीरवासने उष्णकरं वस्त्रं ततः
 शीतान् पाषाणं तत्परः सन् प्रयच्छ ।

२९ । चाक्षकादिषु शोकाहदानं वारयति दारिद्र्यायेति । दारिद्र्याय दारिद्र्य-
 भावात् निचरा जीविकानिमार्गं सुखं हृष्टं दारिद्र्यायस्वाकीकारायेति वाक् जङ्गलाय
 परित्रमविशुद्धलाय अक्षकाय च क्षामर्षरुष्टेऽप्यमुकाहाय अपाचक्षदामान् जातुचित्
 कदाचित् न कदाहं वक्षः । तत् दानं पाषाणं तन्मातृपुत्रकाय देहि ।

३० । प्रभंसादीरदशोकप्रियताकाभाकाहृष्टा दानं वारयति प्रभंसि न्ति । जां
 सर्वे प्रभंसि न्ति महत् गौरवं दास्यन्ति, ततः तूर्ध्वरवेष्टे इव चाक्षनः क्लान्तं दानं मा
 घोषय । किं कर्मवत् ? कस्यै करः विनीतगुप्तभावेन दीनान् दारिद्र्यान् भरतु, तेन
 दानेन जातु कदाचित् लोकाप्रियत्वं न भविष्य चार्थय च ।

सत्त्वं यद्दानशीलत्वं न हृदये न तत् ।
 दृष्ट्यायां न क्रियायाम्नात् प्रभोर्यासः कपर्दकः ।
 विधवाया महद्दानं न तथा हृदयात् चेत् ॥ ११ ॥
 धन्यास्ते जीवितं देवां परार्थं हि वपुर्मनः ।
 ये समर्पितवन्तोऽपि देवायां जनसंहतेः ।
 प्राप्नुवुस्ते पुरस्कारानिहासुष च निश्चितम् ॥ १२ ॥

इति दानम् ।

अथ सम्बन्धः ।

कर्त्तव्यान्वय सम्बन्धा रूपाः शुद्धतमाः कृताः ।
 शीघ्रोऽवहेतते योऽसौ पार्थिवानीति बुद्धितः ॥ १ ॥

११ । सत्त्वदानशीलतामाह सत्त्वमिति । सत्त्वं यत् दानशीलत्वं तत् हृदये न तु
 हृदये, न क्रियायां किन्तु दृष्ट्यायाम्, प्रभोः समीपे विधवायाः कपर्दकः बाधः, न तथा
 महत् दानं, चेत् यदि न हृदयात् । हृदयस्थं महत् दानमप्यवाप्तम्, अहं तुच्छमपि
 न तथा यदि तत् हृदयात् प्रसूतम् ।

१२ । दाने उत्तमव्यवस्थामाह धन्या इति । ते धन्याः देवां जीवितं जीवनं परार्थम्,
 हि हि वपुः प्रदीरं मनः अपि जनसंहतेः देवायां समर्पितवन्तः । निश्चितं ते इहासुष च
 पुरस्कारान् प्राप्नुवुः । इति दानम् ।

१ । अस्मति सम्बन्धीकृतानि कर्त्तव्यानि वस्तुसुपक्रमते कर्त्तव्यानीति । कर्त्तव्यानि
 शुद्धतमानि अथ अपि च रूपाः सम्बन्धाः शुद्धतमाः कृताः । योऽसौ पार्थिवानीति
 सम्बन्धाः पार्थिवः, कर्त्तव्यानि पार्थिवानीति शेषः बुद्धितः अवहेतते अवहेतुं करोति,
 योऽसौ शीघ्रः ।

बहवः सन्ति ये गर्भं वहन्ति विषयेषु च ।
 महसु च यथा योगे भक्तौ परहिते तथा ॥
 वैराग्ये कायतो विचारश्चि बुद्धाश्च तानि च ।
 दैनन्दिनानि कृत्यानि क्लृपयन्ति च सन्ततोः ।
 पितृन् मातृन् पत्नीन्प्रेषयन्ति इति ते पुनः ॥ २ ॥
 चरन्ति दिवि ते चोर्ध्वमिति मिथ्याभिमानिनः ।
 कर्त्तव्यभूमिसंस्पर्शं मन्यन्ते नीचतामिह ॥ ३ ॥
 न दोषापनयस्तेषामस्ति देवविचारश्च ।
 अस्मापयन्नापुनात् स सम्बन्धाच्च प्रभुः स्वयम् ।
 गृहस्थानाञ्च कृत्यान्वादिशत्ताम्यभिमानतः ।
 उल्लङ्घ्यन्ते चोपयुक्तं तेभ्यो दण्डं स दास्यति ॥ ४ ॥

१ । बीजादिषु गर्भं वहतां सम्बन्धोत्थितकर्त्तव्यपापान् बीजासीम्, निन्दति बहव इति । बहवः सन्ति ये महसु विषयेषु यथा योगे भक्तौ परहिते वैराग्ये च गर्भं वहन्ति, कायतो इवाहङ्कारवशान् बुद्धाश्च तानि दैनन्दिनानि कृत्यानि कर्त्तव्यानि विचारयन्ति, तेन पुनः पितृन् मातृन् पत्नीन् सन्ततोः च उपेक्षन्ते इति क्लृपयन्ति च । केवलं गर्भवशात्प्रेषिष्यामदमनं, वस्तुतोऽपि उदरे तेषांशक्तिः, सुतरां क्लृपयन्नापिदमिति तत्त्वम् ।

२ । चरन्तीति । ते ऊर्ध्वं दिवि चरन्ति इति मिथ्याभिमानिनः एव उच्यन्ते कर्त्तव्यभूमिसंस्पर्शं नीचतां मन्यन्ते । इहा कर्त्ताभिमानता तान् कर्त्तव्यविमुक्तान् करोति कंठारिणापवादवशान् कुण्डितां च ।

३ । अभिमानकथमाह न हीरेति । देवविचारश्च परमेश्वरविचारे तेषां दोषापनयः न भवति । अथन ? स प्रभुः स्वयं सम्बन्धान् च अस्मापयन् अपुनात् च गृहस्थानां कृत्यानि च आदिशत्, अभिमानतः तानि ये उल्लङ्घ्यन्ते, स प्रभुः तेषां उपयुक्तं दण्डं दास्यति ।

किं मन्वसे गृहं वासमपुच्छं मन्वसन्तते ।
 पितरौ पत्न्यपत्न्यानि पयसम्बन्धभूमयः ॥
 न चाक्षितव तत्तेषु बाध्यता नीतिसङ्गता ॥ ५ ॥
 मन्वस्य पुच्छसम्बन्धान् ज्ञान् गृहञ्च तव प्रभोः ।
 मानितुं सेवितुं ताञ्च तेनादिष्टोऽसि निरुत्थः ॥ ६ ॥
 जुद्धतमं प्रभोगेऽस्त्ववमन्तुं न साहसम् ॥ ७ ॥
 एकोकस्या बाध्यताया चक्षोरिह परच च ।
 दातुं संस्थानमेव स्थाः समाहृतौ विनिश्चितम् ॥ ८ ॥
 चक्षो मानव ज्ञानासि न किं कौ पितरौ भुवि ।
 स्वर्गीयात् स्वर्गीयो ज्ञेयो पिता माता च ते खलु ॥ ९ ॥

१ । मन्वसितान् विहरीति किमिति । हे मन्वसन्तते, किं गृहम् अपुच्छम् अपवित्रं वासं मन्वसे, पितरौ पत्नी अपत्न्यानि पयसम्बन्धभूमयः किमिति ज्ञेयः, तन् तज्यान् तव तेषु नीतिसङ्गता बाध्यता न च चाक्षि ?

२ । सन्धानमनाह मन्वसेति । तव गृहञ्च प्रभोः परमेश्वरस्य, ज्ञान् ज्ञानमात्रं पुच्छसम्बन्धान् मन्वस्य । तेन प्रसूया तान् निरुत्थः सेवितुं मानितुं च चादिष्टः अस्ति ।

३ । जुद्धोऽपि नावमन्तव्य इत्याह जुद्धतममिति । प्रभोः मेऽहं जुद्धतमं जगत् अपवन्तुं साहसं न अस्ति ।

४ । तव दायित्वमाह एकोकस्या इति । चक्षोः जुद्धावा एकोकस्याः बाध्यतायाः संस्थानं दातुम् इह परच च विनिश्चितं समाहृतः स्थाः ।

५ । पित्रमाह सन्धानसन्तिसम्बन्धजनितसम्बन्धानि वस्तुसंपन्नते चक्षो अस्ति । चक्षो मानव, किं न ज्ञानासि, भुवि पितरौ मातापितरौ कौ ? ते तव माता पिता च स्वर्गीयात् स्वर्गीयो ज्ञेयो ।

पितोर्विश्वदाः स्नात सेवध्वं तौ समयया ।

शक्त्या प्रयोजनीयानि तयोर्विष्कृतं तुष्टये ॥

क्रियभारं शमयत मधुरप्रेममिश्रया ।

नन्दयत तयोर्वाचा हृदयान्वात्मजान्तरुः ॥ १५ ॥

कायेन मनसा नित्यं यतध्वं जीवनावधि ।

ऋषं खेहृतीरभितुष्यं शोधयितुं पुनः ॥ १६ ॥

उहो दुर्धनकायो तौ यदा पालयतानिश्चम् ।

सांसारिकसुखायेह सेवया च प्रकटया ॥

सन्तोषयत पुष्पेनाध्ययनेन च तौ पुनः ।

पानन्दयत सङ्गीतेरुपकाराय चात्मनोः ॥ १७ ॥

न वः सेवाः शून्यगर्भा वाञ्छदासत्वमेव वा ।

१५ । सनातानां कर्तव्याः स्नातः पित्रोरिति । हे पितृजन्यः सन्ततः, पित्रीः मातापित्रीः विश्वदाः स्नातः, समयया शक्त्या तौ मातापितरौ संवधम्, तुष्टये तयोः प्रयोजनीयानि यच्छत, क्रियभारं शमयत, मधुरप्रेममिश्रया वाचा तयोः हृदयानि नन्दयत ।

१६ । कायेनेति । कायेन मनसा नित्यम् खेहृतीः मातापित्रीः अभितुष्यं सतृप्तसहस्रम् ऋषं शोधयितुं पुनः जीवनावधि यावज्जीवनं यतध्वं यत् कुर्वतु कश्च-
शोधयार्थं सदा परिश्रमिको भवत ।

१७ । उहाविति । यदा तौ उहो दुर्धनकायो तदा अनिष्टं पालयत, इह तयोः सांसारिकसुखाय प्रकटया सेवया च सन्तोषयत, तयोः चात्मनोः उपकाराय पुष्पेन च अध्ययनेन ब्राह्मपाठेन सङ्गीतेः पुनः तौ पानन्दयत ।

१८ । न त इति । न सेवाः शून्यगर्भाः वेतनभूमी वाञ्छदासत्वमेव वा न

भवन्तु वेतनमुष्णानुष्णायाः सन्तु ताः पुनः ।
 कृतप्रताया भक्षेय प्रेम्णसात्वतिकस्य च ॥ १८ ॥
 अहो पुष्पाच कम्पाच गृहस्थानां परिश्रितुः ।
 पिपीः क्षीरोपरत्नेन नेत्रत्वेन च शिषया ।
 विद्यासि वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवताम्बुजम् ॥ १९ ॥
 ग्रासीरं मानसं तेभ्यसाध्यामं शिष्यत्वं सदा ।
 पितरौ यच्छतं हेतोः प्रभीर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
 दूषयतेऽधिकं चैतान् साक्षरं तादृजं तथा ॥ २१ ॥
 क्षेपेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
 भाजयन्मार्हवं चासु कर्तृत्वं तत्तयोर्मितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवाः पुनः कृतप्रतायाः भक्षेः च सात्वतिकस्य प्रेम्णः च उष्णायाः सन्तु ।

१८ । अहो इति । परिश्रितुः परमेस्वरस्य गृहस्थानां हे पुष्पाः च कम्पाः च, पिपीः मातापिपीः क्षीरोपरत्नेन नेत्रत्वेन शिषया च विद्यासि प्रेम्णि साधुत्वे यन्महं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवत ।

२० । अथुना पिपीः कर्तव्यान्वाह ग्रासीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कम्पापुत्रेभ्यः ग्रासीरं ग्रासीरसम्पत्कीं मानसं मनःसम्पत्कीं च ध्यायन् चाक्षसम्पत्कीं शिष्यत्वं यच्छतम् प्रभोः परमेस्वरस्य हेतोः निमित्तम् एव हि नयतम् विनीतान् कुद-
 दम् ।

२१ । दूषयत इति । एतान् कम्पापुत्रान् अधिकं साक्षरं तथा अधिकं तादृजं दूषयते ।

२२ । क्षेपेनेति । सुकुमारेण क्षेपेन विनयस्य शिष्याविशेषस्य कठोरतां मार्हवं ज्ञातवन् वयीः मातापिपीः तादृजं नित्यं परिमितम् चक्षुः ।

वक्ष्यपूर्णकविचादा रीतिं नाशयुतं कथितम् ।
 आभाविकी च सङ्गता सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २१ ॥
 प्रभाववशमाः सुखीपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।
 वक्षमाः सन्तु, मा भूतं वक्ष्येपपराक्षम् ॥ २४ ॥
 अकासीन्नेव आसां यन्मा भूदक्षप्रयोगतः ।
 परमावहितौ स्यात्तन्तोपायपराविह ॥ २५ ॥
 सास्त्रं ताभ्योऽपतो देहि विशुद्धमनिसं तथा ।
 नित्यं प्रकटमाहारं व्यायामं त्रान्तिसंज्ञतिम् ॥ २६ ॥
 यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।
 यदा यौवनसम्पन्ना धर्मशिक्षां प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२१ । वक्षेति । वक्ष्यपूर्णकविचादाः रीतिं कथितं न आशयतम् । अक्षी सन्त-
 तीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सङ्गता आभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभावेति । प्रभाववशमाः पित्र्यः प्रभाववशतोपन्नाः उत्तमं सुखीपचयं प्रक-
 षिप्यपरिहृष्टं प्राप्तुम् सुखमाः भवन्तु, अक्षम् अक्षयं वक्ष्येपपरी मा भूतम् ।

२५ । अकाक्षेति । वक्ष्यप्रयोगतः यत् अकाक्षं आसां सन्ततीनाम् अकासीन्नेवः ना
 सन्तु, तच्च परमावहितौ उपायपरी इह शिक्षाविधौ जातम् ।

२६ । सास्त्रमिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अतः पचयं विशुद्धम् अनिसं
 वास्तु तथा नित्यं प्रकटं सास्त्राकारम् आहारम्, व्यायामम् अक्षयात्मनं त्रान्तिसंज्ञतिम्
 विश्रामं देहि ।

२७ । वक्षेति । यदा हि बालिका बालाः, यदा नीतिशिक्षां प्रयच्छन्तम्, यदा
 यौवनसम्पन्नाः धर्मशिक्षां प्रदीयन्तम् । तास्ये नीतिशिक्षा यौवने धर्मशिक्षेति
 कथितार्थः ।

न मतेर्धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरेण शिरांसि च ।
 तद्वचानां पूरयतं वाकीवाक्यानि सर्वथा ॥
 उदीरयन्ति सुकवत् पश्यन्ती तत्र नन्दतम् ॥ २८ ॥
 शिष्याद्यौ पाशने चाप पितुर्मातुश्च संगततम् ।
 अस्यैव सहयोगित्वमेकैकस्वास्ति यत् पुनः ॥
 भागित्वं पूर्णतां प्रापयितुं वेदुर्भवोर्न हि ।
 प्रभावाणाम् तु योगः स्वादुसमयं हि शिष्यवत् ॥ २९ ॥
 शिष्या पूर्वां तदा धर्माः पितुर्मातुश्च शोभनाः ।
 गुणाः सर्वे यदा स्त्रीकीभवन्ति संगतताविह ॥ ३० ॥
 असत्संसर्गतोऽनीतिप्रभावात् ताव रक्षतम् ॥ ३१ ॥
 यस्याश्च हि मनोनीतान् सङ्गिनो यच्छतं पुनः ।

२८ । न मतेरिति । तद्वचानां शिरांसि धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरे मतेः तु न पूर-
 यतम्, सर्वथा वाकीवाक्यानि प्रसीतदासि तद्वद्विषयविज्ञेयान् सुकवत् उदीरयन्ति
 तत्पश्यन्ती न नन्दतम् चानन्दिनी भवतम् ।

२९ । मातापितृदम्भयोः शिष्याविधौ कर्तव्यतासि तदाह शिष्यायामिति । शिष्यायां
 पाशने च चाप पितुः मातुः च संगतं निवृतं सहयोगित्वम् अस्ति एव, यत् यस्यात्पूर्व-
 तान् प्रापयितुं शिष्यामिति ज्ञेयः तयोः परैकत्व भागित्वम् अस्ति, चेत् यदि दम्भयोः
 प्रभावात् योगः न स्यात्, शिष्यश्च हि शिष्यामिति ज्ञेयः असत्तम् अपूर्वं स्यात् ।

३० । शिष्येति । तदा शिष्या पूर्वां यदा पितुः सर्वे धर्माः मातुश्च शोभनाः
 गुणाः रक्ष संगती हि एकीभवन्ति ।

३१ । अशङ्कति । ता संगतीः पुत्रान् कस्याश्च यमसंसर्गतः अनौतिप्रभावान् च
 रक्षतम् ।

३२ । यस्यामिति । इह बालिकाभ्यः बालेभ्यः च मनोनीतान् यस्यान्,

वातिकाभ्यश्च बालेभ्यः सतचिन्पटानिह ॥
 सचिन्नीतिदृष्टागतान् प्रदर्शयतमत्र यत् ।
 ग्रहचक्रप्रवचान्तेषां सुकुमाराणि तानि च ॥
 हृदयानि प्रसृजन्ति बाल्ये सन्मुद्रयानि च ॥ १२ ॥
 काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभवभेषु च ।
 प्रीत्येवमप्रसूनानुरागश्च परिभावय ॥ १३ ॥
 उद्यानं गृहसंयुक्तं चास्ति चेत् ते चरन्तिह ।
 पद्मगतो हृदयवज्रादीन् सहाया रोपणादिषु ॥ १४ ॥
 पवित्रः पद्मवः सन्ति चेत्तत्र गृहपालिताः ।
 जेहेन तान् पालयितुं लालयितुश्च शिष्य ॥ १५ ॥
 परमेश्वरगृहे निवस्य दयया ते पद्मन् प्रति ।
 भविष्यन्ति प्रसिद्धा हि सुदृकीटानपि प्रति ॥ १६ ॥

सचिन्ः च पुनः यच्छतम्, सतः साधून् चिन्पटान् च, सचिन्नीतिदृष्टागतान् तादृश-
 चत्नान् प्रदर्शयतम्, यत् अपि एव। सुकुमाराणि तानि ग्रहचक्रप्रवचानि हृदयानि च बाल्ये
 सन्मुद्रयानि च प्रसृजन्ति ।

१२ । चात्येति । एषु च काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभव काव्यप्रकृत्योर्यत् सौन्दर्यं
 तत्स्वादानुभवं प्रीत्येवम, प्रसूनानुरागश्च पुर्य्यु अनुरागं परिभावय उद्दीपितं कारय ।
 अपि श्रिया वदोपवत् पितरि मातरि च सम्पद्यते ।

१४ । उद्यानमिति । चेत् यदि गृहसंयुक्तम् उद्यानम् अस्ति, ते इह हृदयवज्रा-
 दीन् पद्मवः रोपणादिषु सहायाः सन्तः चरन्तु, निचरन्तु कुर्मन्तु ।

१५ । पवित्र इति । चेत् यदि तत्र गृहपालिताः पवित्रः पद्मवः सन्ति, तान्
 पश्यपवित्रः जेहेन लालयितुं पालयितुं च शिष्यः ।

१६ । परमेश्वरगृहे । परमेश्वरगृहे ते चत्वाष्ट्रवाः पद्मन् प्रति, सुदृकीटान् अपि
 प्रति, निवस्य दयया प्रसिद्धाः भविष्यन्ति ।

शिशून् मानय तैस्तुल्यैर्दिव्यभाम यतः कृतम् ।
 अभिज्ञापय यत्र तदा भवतु वां सदा ॥
 शिष्यवितुं यथा तेषां निर्दोषभाव एव हि ।
 साधुत्वेषु परिचतः समोऽसुच च निश्चितः ॥ १७ ॥
 शिशूनां शिष्ये चापि पितरो पश्यतां सदा ।
 पितरं परमं नेतृत्वेनादर्शस्वरूपतः ॥ १८ ॥

इति सप्तमः ।

१७ । शिशुमिति । शिशून् मानय । कथम् ? तैः तुल्यैः सहजैः यतः दिव्यभाम कृतम् । समे हि देवाः शिष्यमकृतवः प्रविश्यामपि तदा । वा तुषधीः अभिज्ञापय यत्र सदा तदा शिष्यवितुं भवतु यथा तेषाम् एव निर्दोषभावः हि अपि साधुत्वे परिचतः ज्ञान्, असुच परकीके च समः निश्चितः ।

१८ । शिष्याविधौ परमादर्शमाह शिशुनामिति । अपि शिशूनां शिष्ये पितरो परमं पितरं नेतृत्वेन आदर्शस्वरूपतः सदा पश्यताम् ।

आता भगिनी च ।

आतरो वहत प्रीतिं नित्यं वो भगिनीं प्रति ।

आतुन् प्रति भगिन्योऽप प्रीतिं वहत सर्वदा ॥ १ ॥

वतोऽजावधमेकस्मान् पितुर्मृतुश्च स प्रभुः ।

दिशति प्रेमयोगेन मधुरेण निबन्धनम् ।

तत्कारणवशादेव न त्वन्यकारणात् पुनः ॥ २ ॥

परस्परस्य निन्देत दोषान् मतस्यभावतः ।

भिन्ना भवेत किञ्चेकमाद्यपिद्वसमुद्भवान् ।

प्रगाढेनानुरागेन प्रीतीध्वं सञ्चरे तथा ॥ ३ ॥

प्राथ्यैकपरिवारत्वं शान्तौ पितृगृहे सदा ।

परस्परं सेवमाना निःस्वार्थमुद्धरागतः ।

वसताप्रियदुर्दृष्टकलिभिन्नां न चैकताम् ॥ ४ ॥

१ । आताभुविनीसम्यक्जनितकसंस्थानि वक्तुमुपक्रमते आतर इति । हे आतरः, नित्यं वो पुत्राद्यं भगिनीं प्रति प्रीतिं वहत, हे भगिन्यः, आतुन् प्रति सर्वदा नित्यं प्रीतिं वहत । चत्वीनप्रोक्ता कसंस्थानि परिपाकयत ।

२ । सच कारणमाह यत इति । यतः एकस्मात् पितुः जातः च अजावधम्, तत्कारणवशादेव न तु अन्यकारणात्, स प्रभुः मधुरेण प्रेमयोगेन निबन्धनं दिशति आदिशति ।

३ । दोषद्वन्द्वेऽपि प्रीतेरपरिह्राव्यंत्वात् परस्परस्येति । परस्परस्य दोषान् निन्देत निन्दाविषयान् कुर्वीत, मतस्यभावतः भिन्नाः भवेत, तथा सञ्चरे, तादृशनिन्दा-भिन्नतयोः अस्वावधानाम् किन्तु एकमातापिद्वसमानान् प्रगाढेन अनुरागेन प्रीतीध्वम्, नित्यं प्रीत्यासक्तं कुर्वन् ।

४ । कस्यपरिग्रहेरेकत्र वासमाह भूमेति । सदा चच पित्रोः मातापित्रोः गृहे एकपरिवारत्वं प्राथ्यं निःस्वार्थमुद्धरागतः परस्परं सेवमानाः शान्तौ वसत, कलिदुर्दृष्ट-कलिः तादृशकलहः न च एकतां भिन्नान् । निरन्तरं कस्यदमुया एकत्र निवसत ।

मा कर्तुं कदाचिं जातु मासुखं कदाचन ।
 मा भूत निर्दया ज्येष्ठान् मावसंघं बह्वृक्षा ।
 माणाहतांश्च क्लृप्तं वा हीनदृष्ट्या कनीयसः ॥ ५ ॥
 विवाहिता वयोवृद्धा पत्नीभिर्वा विवोदृभिः ।
 गन्तुमन्यत्र वा वस्तुं स्वाधीनाः किन्तु जातुचित् ॥
 विच्छेदो हृदयानां वानैकं तत्र वियोगतः ।
 गरीरघटिताश्चाभूयुष्माकं हि परस्परम् ॥ ६ ॥
 यत्र यूयं हि वसत हृदयानि भवन्तु वः ।
 एकतायाश्च शान्ती च वद्वानि च विरक्तने ॥
 सखित्वे वश्यं जातु न भङ्गात् किञ्चिद्व्यसौ ।
 प्रस्थापयत् स्वयं यदि भगवान् परमेश्वरः ॥ ७ ॥
 उदाहो भ्रातृकलहनिदानं भ्रातरो भुवि ।

५ । मा कर्तुं । जातु कदाचिन् मा कदाचिं कर्तुं, कदाचन मा कदाचन, मा निर्दयाः भूत, बह्वृक्षा मा ज्येष्ठान् अवसंघं, हीनदृष्ट्या वा मा कनीयसः पणाहताम् च क्लृप्तम् ।

६ । विवाहानन्तरं स्वतन्त्रास्तपि हृदयतो न विधीनः आदिवाह विवाहिता इति । वयोवृद्धा विवाहिताः पत्नीभिः विवोदृभिः वा अन्यत्र गन्तुं वस्तुं वा स्वाधीनाः वदन्ति मेव । किन्तु जातुचित् तत्र गरीरघटिताम् विधोगात् विच्छेदात् युष्माकं परस्परं हृदयानां विच्छेदः वानैकं वा मा भूत् ।

७ । सर्वप्रस्थापयामिच्छेदं सखित्वाह वरेति । एवं यत्र हि वसत, यो युष्माकं हृदयानि विरक्तने सखित्वे वद्वानि एकतायां च शान्ती च भवन्तु, यत् वश्यं चरी कर्तुं हि भगवान् प्रस्थापयत्, किञ्चिदपि तत् वश्यं जातु कदाचिन् न भङ्गात् ।

८ । विवाहकल दोषमाह उदाह इति । भुवि संसारे उदाहः विवाहः भ्रातृकलह-

वहवोऽप्यत्र सहावसन्ध्या आनन्दविरम् ॥ १० ॥
 विच्छेदमभवत् शीरस्यवो अभवचो ।
 विसंवादपराभातु पत्नीनां कारणात् मित ॥ ११ ॥
 यतो अवहिता वच आतरं सख्यजेत् प्रियम् ॥
 प्रियां वा भगिनीं कोऽपि पत्नीसन्तोषहेतवे ॥ १२ ॥
 न कापि नारी भवतु आतरं भगिनीं प्रति ।
 त्रपुभावेन वचा वा पतिं तोषयितुं पुनः ॥ १३ ॥
 आहृत्यआहमेवार्थं प्रत्यक्षं कुरुताम्वहम् ।
 अन्योऽप्यत्र सहाव भवत्यत्र च याहम ।
 अथवाद्गर्भदृष्टान्ती सुखसातिप्रियञ्च ॥ १४ ॥
 आहृत्यं भगिनीत्वं च हृदयेन हि सत् पुनः ।
 विमल्यपि च पद्यात्तत् सर्गराज्यमतं भवेत् ।

विमलम्, सहावसन्ध्या यदि वहवो आतरः विसंवादपराभातु पत्नीनां च कारणात् मितं
 अभवत्, मितं इति अभवत्, यतो शीरस्यवः अभवत् ।

१० । सहोपपरिहारावाह यत इति । यतः हि अवहिताः भवेत्, सत् पुनः
 कोऽपि विच आतरं प्रियां वा भगिनीं पत्नीसन्तोषहेतवे न समारजेत् ।

११ । भगिनीनामपि तथा वा सुदिवाह न जायते । च कापि नारी, यदि
 तोषयितुं पुनः आतरं भगिनीं प्रति त्रपुभावेन वचा वा भवत् ।

१२ । आहमेति । अन्यत्र विहितं आहृत्य आहमेवार्थं सर्वं प्रत्यक्षं कुरुते, यतो
 अन्योऽप्यत्र सहाव भवत्, याहम अथवा प्रियप्रियञ्च सुखञ्च सुखपुत्रञ्च सख्यञ्च आहृत्य-
 दृष्टान्ती मूलं भवति प्रियः ।

युष्माकं कीदृशि वा वीर्यानुधीतुर्दायितामिह ।
 भीमां प्रकीर्तयितुं न्यायिनीऽनुवर्तं विना ॥ २० ॥
 विवाहदेवचरणधीर्षं भक्त्या नमस्कृतम् ।
 गभीरीरेव मायेन परीक्षामिः प्रकीर्तयैः ॥
 पूर्वोक्तान् विप्र संसार आश्रितं तस्मै भूर्ध्वं ते ।
 इदं तस्मै चासीत् वसन्तं तस्य भारवन् ॥ २१ ॥
 वायंजीवसि चोदाहृत्यन्वभामनोरिह ।
 प्राप्य पूर्णतां वर्षं वर्षं कर्तुं विरक्तमम् ।
 कर्मण्यं तस्य योग्यं वतस्मै प्रार्थयामि यम् ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यं ययैः संनवीयमिषमैः प्रकाशयामि ययौं तैतुं रामवृक्षात् रजामाना
 च वरावता ना काहीः । किं वतस्यं तदाह कर्मस्यते कर्मस्यते स्यादितिः—वेववता
 किमाहः—परमेश्वरक ययैः तन्मृदुतां निवर्तुं उदाहृत्यमै विप्र ।

२० । इदमनाह युष्माकिति । युष्माकं की वा यति वीर्यो उरीतुः भीमां
 उन्मादनाचमता मयावर्तं दायितां दायित्वं तस्य परमेश्वरक आश्रितः अनुवर्तं विना
 वहीतुं वतः ?

२१ । चासीत् वसन्तं विवाहेति । भक्त्या विवाहदेवचरणधीर्षं नमस्कृतम् ।
 गभीरीरेव मायेन परीक्षामिः प्रकीर्तयैः पूर्वोक्तान् संसारी ते तस्य भूर्ध्वं तस्य देवक आश्रितं इदं च तस्य
 देवक चासीत् वसन्तं तस्य भारवन् गभीरीरेव मायेन विप्र ।

२२ । उदाहृत्यन्वभामनोरिति । वायं जीवसि
 इह वायंजीः वायं वतस्य उदाहृत्यन्वभं वर्षं वर्षं प्रतिवर्षं पूर्णतां वायं विरक्तमं प्राप्य
 कर्मण्यं योग्यं तस्य कर्तुं वतस्मै, आश्रितं वतस्य ।

नोहाहवरमापत्तिर्भाविनी सा क्लीकतेः ।

अवस्था वर्धमानायाः कुक्षिरत्नेन मित्यस्य ॥ २३ ॥

सत्यतः पूर्यती वाच परिचीती नरो न वा ।

नार्क्युपयाम एषोऽयं सोपानमाप्तरस्य च ॥

प्रथमं हि सखित्वस्य भाविनः प्रतिमा पुनः ।

उत्तरात्मयोगस्य वर्धयतः क्षमयः कृत्य ॥ २४ ॥

यतः पतिश्च पत्नी च विवाहवन्धनेन च ।

आध्यात्मिकेन योगेन सम्प्रदायविकाधिकम् ॥ २५ ॥

अर्धा पत्नी च विज्ञेया पतिरर्धः कृतः पुनः ।

एकत्वमविभक्तत्वं स्वात्तयोः परमेष्ठिने ॥ २६ ॥

२३ । नोहाह इति । नोहाहः विवाहानुष्ठानं न परमापत्तिः, किमर्हं ? मित्यस्यः
वर्धमानायाः वर्धमानायाः एतेः २३ः अतएव स च सा भाविनी क्लीकतेः अवस्था ।

२४ । न हि विवाहानुष्ठानमात्रेण तन्मापत्तिरित्याह सत्यत इति । अथ सत्यतः
पूर्यती वा नरः न परिचीतः नारी वा न परिचीता इति शेषः । एवम् अवयव उपवासः
विवाहकर्म आत्तरस्य भाविनः सखित्वस्य प्रथमं सोपानम् ; क्षमयः वर्धयतः वर्धमानाया
उत्तरात्मयोगस्य च पुनः कृत्य प्रतिमा सखिद्वन्द्वमात्रम् ।

२५ । यतः किं कर्मत्वं तदाह यत इति । यतः यतएव पतिश्च पत्नी च विवाह-
वन्धनेन आध्यात्मिकेन योगेन च अपिवाचितं सम्प्रदायविकाधिकम्
इति शेषः । आध्यात्मिकविकाधिकेन विवाहविकाधिकेः पूर्यता सम्प्रदायविकाधिकं कर्मत्वम् ।

२६ । अर्धोर्धापि अविभक्तत्वं प्रदर्शयति चेति । पतिः अर्धः कृतः पत्नी च अर्धा
विज्ञेया । अर्धाः सम्प्रदायः परमेष्ठिने पुनः अविभक्तत्वं एकत्वं कृतम् ।

सत्त्वं परिचयस्वेदं पञ्चमं पतयो ज्ञतः ।
 विश्वसितं च ग्रीचीत मानवत परस्परम् ॥
 आध्यात्मिकेषु चेष्टेभ्यं संसारविषयेषु च ।
 एकीभावाय नितरां कर्तुं कर्ष्यैवभावतः ॥ २७ ॥
 अभिमानवशात्पन्नान् प्राधान्यस्य तु जातुचित् ।
 मोत्यापयेत् सजातेषु पत्नी पतिरद्यापि वा न
 परस्परं मानयन्तु समाना इव नित्यम् ।
 ईश्वरस्य गृहे तेऽप्य यथा च सहयोगिनः ॥ २८ ॥
 दासीवद्भवहरति पद्मग विश्वसितीह न ।
 सतीत्येऽन्तःपुरे ताञ्च न रक्षन् चारवासिवत् ।
 क्रीतप्रेक्षेव तां नित्यं प्रणतां रक्षितुं पुनः ।
 वतते नो न चोन्नेतुं दत्तेऽस्त्राः सहयो न सः ॥ २९ ॥

२७ । एकत्वद्वया किं कर्तव्यं तदाह सत्यमिति । परिचयस्य इदम् एकत्वम्
 अभिमतत्वं लक्ष्यम् । ज्ञतः हे पद्मग पतयः, परस्परं विश्वसितं, ग्रीचीत, मानवत,
 एकीभावाय आध्यात्मिकेषु सांसारिकविषयेषु च एकभावतः कर्ष्यैव कर्तुं नितरां चेष्टेभ्यम् ।

२८ । अभिमानवशात्पन्नान् परमावेततसोरेकत्वस्य प्राधान्यमभिमानः परिहार्य-
 इत्याह अभिमानेति । पत्नी अद्यापि वा पतिः अभिमानवशात् जातुचित् कदाचित्
 सजातेः प्राधान्यस्य शत्रुतां न सत्यापयेत्, परस्परं नित्यम् मानयन्तु । कोन भावेन ?
 ते च न ईश्वरस्य गृहे समानाः इव यथा च सहयोगिनः ।

२९ । पुनरुपहृन्मन्त्रहारं भिक्षुरीति दासीति । सः पतिः पद्मग दासीवत् व्यव-
 हरति, इह सत्यःपुरे चारवासिवत्, चारवासिवत् तां पत्नीं च न रक्षन् सतीत्येव
 विश्वसिति, क्रीतप्रेक्षेव क्रीतदासीव तां पुनः नित्यं प्रणतां रक्षितुं वतते, न च उन्नेतुम्
 आत्मानमिति ईव, दत्ते, न सः पतिः अस्त्राः पद्मगः सहयः ।

अनुकृपा न सा तद्वद् वा कर्तुं द्वासवत्यतिम् ।
 तस्योपरि च सामान्यं मोहयन्ती च नृहृदयैः ॥
 इन्द्रियाधीनता-सांसारिकता-घटितैर्दृक्म् ।
 चावयं रचितं नित्यं यदि यत्नपरा पुनः ॥ १० ॥
 न चातिचरत्वं कस्य पञ्चादेकतरादिह ।
 तयोः सन्निवृत्तेनैव सेवा तु स्वप्नभोगृहे ॥ ११ ॥
 समानत्वेऽपि नो नारी नरो वा चरितं पुनः ।
 अन्यदीयं स्वयं कुर्यात् कर्म बाधिकरोत्वह ॥ १२ ॥
 चरितं जीवनस्यात्र स्वयं भिन्नं प्रभुः स्वयम् ।
 निर्दिष्टवान् तयोस्तस्यात्र निर्यातु कदाचन ॥ १३ ॥

१० । पत्न्या अनुकृपयितुं विचारस्तुल्येन दमयति अनुकरोति । तद्वत् सा पत्नी न
 अनुकृपा वा पतिं दास्यन् कर्तुं, तस्य प्रभुः उपरि च सामान्यं कर्तुं मोहयन्ती इन्द्रि-
 याधीनता-सांसारिकता-घटितैः प्रहृदयैः इदम् चावयं रचितं पुनः यदि नित्यं यत्नपरा ।

११ । तयोः कर्मव्यवहारमिदं चाति न चेति । एकतरात् पञ्चात् इह चातिचरत्वं
 हि न च कस्य, तु किन्तु तयोः सन्निवृत्तेन एव स्वप्नभोः परमेष्ठिन्य एव सेवा कस्य ।

१२ । तयोः समानत्वेऽपि भेदं दमयति समानत्र इति । तयोः समानत्वेऽपि नारी
 नरः वा पुनः अन्यदीयं चरितं नो स्वयं कुर्यात् अन्यदीयं कर्म वा इह नो बाधिकरोति ।
 के केऽधिकारी ज्ञातव्यमिति तत्त्वम् ।

१३ । समानत्वेऽपि स्वयं भेदं दमयति स्वयं चरितमिति । स्वयं स्वयं प्रभुः तयोः
 चरितं जीवनस्य स्वयं भिन्नं निर्दिष्टवान्, तस्यान् भेदात् कदाचन नरः नारी वा न
 निर्यातु निर्वन्धुः, चरिते स्वयं च भिन्नं विद्यते ।

नरः क्रीडतु नारीत्वमात्रिण्य षड्विधीव न ।
 नरकर्म च नारी भान्वितु नरतां नता ॥ १४ ॥
 प्रभोर्नियोजितं कर्मैकैकस्य सुवतां सुदा ।
 रचतां त्रैवसम्बन्धमंशभाजाविप्र प्रियम् ॥
 विवदेतां न जातु च यथैव प्रतिबोधिनी ॥ १५ ॥
 शोभा सा प्रकृतिं भाव्य कथ्यते चापमन्वते ।
 ईश्वरं कर्म संत्वज्ज न्यायं पीडयमान्विता ॥
 नरकर्मसु तेषां क्रीडानर्कसु संरता ।
 विदुम्ययति चेष्टा च तेषां चापेक्षते पुनः ।
 नार्थं सज्जा च तित्थं भाष्यं तज्जा विनिश्चितम् ॥ १६ ॥
 षट् नारायते गर्भी यदीर्षा सुखमस्य च ।
 हरते तां जहिर्य च मिथ्यावत्पापवततः ॥ १७ ॥

१४ । तयोः कर्मविनिर्धनं निश्चयति नर इति । नारीत्वम् चान्वित्य षड्विधीव नरः न क्रीडतु, नरतां नता नरत्वं प्राप्ता नारी च न नरकर्म च चान्वितु ।

१५ । कर्मविधानमाह प्रभोरिति । प्रभोः ईश्वरस्य एकैकस्य नियोजितं कर्म सुदा सुवताम्, चंशभाजौ इव प्रियं त्रैवसम्बन्धं रचतां, न जातु कदाचित् तथा एव प्रतिबोधिनी न तथा विवदेताम् ।

१६ । नार्थं नरकर्मसु नरकर्मं निश्चयति बोधेति । सा नारी शोभा, वा सा प्रकृतिं च कथ्यते, ईश्वरं च चपमन्वते, न्यायं कर्म संत्वज्ज पीडयन् चान्विता नरकर्मसु तेषां नराणां क्रीडानर्कसु च संरता तेषां चेष्टाः च विदुम्ययति अनुकरोति । किमस्य चेष्टितस्य कथम् ? विनिश्चितं तज्जाः भाष्यं पुनः नार्थं सज्जां तित्थं च चपेक्षते ।

१७ । ईर्ष्यां सद्व्याप्यमिवाह षड्विधिति । यदि कर्मः षट् नारायते, ईर्ष्या च नरकमदकृत्यं हरते, ततः ताम् ईर्ष्यां निम्नान् पापवन् चप जहिर्य ।

अविश्रान्ततरो रवेदाकाशं वृद्धदेवतः ।
 पतिः पत्नी च विन्तावामपि नाभिचरेत्कचित् ॥
 मुमुक्षितमचेतद्वत्त्वं वृक्षतमं सदा ॥ ३८ ॥
 सत्त्वं सतीत्वं निर्भिन्नं यत्र नास्ति विपत्सुः ।
 प्रसीमनमुखे भायोमुखं सत्त्वं न जातुचित् ॥
 विन्तावता तयोर्निर्त्तं प्रसीमनपरीक्षयोः ।
 परीक्षिता निकषेऽसु स्नातां ती दम्पती तथा ॥
 परस्परानुरक्तौ बहिः विन्ताऽसती पुनः ।
 न सम्भवेद्वस्त्रासु सर्वास्तु च कदाचन ॥ ३९ ॥
 सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाद्यं बीजवाद्यस्यभावयत् ।
 भावोऽयं तदि मुमुक्षं प्रफुल्लमुमन्वसी ॥ ४० ॥

३८ । अविश्रान्तो विन्ताविहगमं नृत्तयापं, ततो निवारयति अविश्रान्तः इति । वृद्धदेवतः अमर्यापात् अविश्रान्तः विन्ताविहगमात् पतिः पत्नी च आकाशं रवेत् ; विन्तावामपि न कचित् अविश्रान्तः । एतन् अविश्रान्तताविश्रान्तं सदा मुमुक्षितं वृक्षतमं सदा ॥

३९ । पत्न्यः सत्त्वं पत्न्याः सतीत्वं परीक्षावृत्तेत् तदा सम्भवता न तदेवाह सत्त्वं इति । यत्र विपत् न अस्ति तत्र निर्भिन्नं, प्रसीमनमुखे पुनः भायोमुखं सत्त्वं सतीत्वं जातुचित् कदाचित् न सत्त्वं । निम्नं तयोः विन्तावता प्रसीमनपरीक्षयोः विपत् परीक्षिता असु । ती दम्पती तथा परस्परानुरक्तौ स्नातां वद् ३९ पत्नी विन्ता पुनः सर्वास्तु च कदाचन न सम्भवेत् ।

४० । न हि सदाप्येव तदाप्येव तदाप्येव सदा इति । सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाद्यं बीजय । यदः सत्त्वं सतीत्वं पतावदम् अविश्रान्तपरीक्षादुपयः । यदं

प्रमादेनानुरागेन वतिः पत्नी च सम्यक्तम् ।
 परस्परं हि वशीयादभ्योन्मूलिन् नवेसाद् ॥ ४१ ॥
 सांसारिकान् हि विषयान् निबध्य मित्तिती वया ।
 कुर्वीवर्ता तदा प्रार्थयेतां ग्राह्यतं पुनः ।
 आत्मनोर्हितमुद्दिश्य सपेतां समये च ती ॥ ४२ ॥
 कर्णीयं कसु इक्षं तदुपविश्य रहस्यं ती ।
 भावेतां प्रार्थयेतां योमश्च परमात्मना ।
 कुर्वीवातां हृदयेनामन्दसंज्ञावितेन च ॥ ४३ ॥
 एवमस्मीं समीं ज्ञातां कर्णीवायाश्च निर्वृती ।
 उवातुं प्रविशेतां पूर्वामन्दासये समम् ॥ ४४ ॥

प्रेमा भावः भावपथः । तस्मात् सतीत्यत्र सुष्ठु, पत्नी प्रेमा तु प्रमुक्तमुत्तमम् । अनेन
 कल्पसतीत्यतः प्रेमीत्यभिहितं तत्त्वमिच्छार्थः ।

४१ । मादातुरानुवाक्यवर्तमानाभात् प्रमादेनेति । वतिः पत्नी च सम्यक्तं प्रमा-
 देन अनुरागेन परस्परं हि वशीयान्, कदा चभ्योन्मूलिन् नवेत् । शिष्या एवमापरकां
 वाच इत्यन्वाकम् ।

४२ । संसारं पथ्यं निमित्तमावेनानुतिष्ठेतामित्याह सांसारिकानिति । सांसा-
 रिकान् हि विषयान् निबध्य वया ती मित्तिती कुर्वीवातां कर्णावुतिष्ठेतां, तदा प्राथ-
 येतां, ग्राह्यतं आत्मनोः हितम् उद्दिश्य च समये कावे सपेताम् ।

४३ । निमित्तमावेनादिभिर्यत्र कर्णावुतिष्ठेतां कर्णीवमिति । कसु तत् इक्षं
 कर्णीयं, वत् ती रहः उपविश्य भावेतां प्रार्थयेतां च, आत्मन्दसंज्ञावितेन हृदयेन च पर-
 मात्मनां योमश्च कुर्वीवाताम् ।

४४ । निर्वृतेन ज्ञातवाच, एवमिति । एवम् चर्मा परमावकाशां कर्णीवायां च
 निर्वृती उवातुं पत्नीं ज्ञाताम्, समम् एवम् पूर्वामन्दासये प्रविशेतां च ।

दासः ।

बन्धः स निवसो यस्मिन् कोट्टहत्या विधीयताः ।
 यत्नाद्योपामभावादेकान्तोऽतिवत्पूर्वकम् ॥ १ ॥
 मर्त्यो ज्ञानं तथा स्वीतं करोति सहसोक्ते ।
 हीनहत्या यत्नवर्मान् नीचत्वं हितमार्गवम् ॥ २ ॥
 सेवते किं प्रभुर्दासः सेवकः सेवकः श्रुतः ।
 बुद्धिमेवं दर्शयति गर्हितं हृदयव्यसत् ॥ ३ ॥
 सेवते स प्रभुर्दासं न शून्यो दासतः क्वचित् ।
 यः कश्चिसेवते नात्र प्रभुर्भवितुमक्षमः ॥ ४ ॥
 यत्नवाच दिव्यधातुश्च सेवते प्रभुरप्यसौ ।
 आनन्दति धराधाम दासान् कृद्रांश्च सेवितुम् ॥ ५ ॥

१ । यत्नना दासान् प्रति वर्तमानां यत्ननाह बन्ध इति । स निवसः यत्नं धनः, यस्मिन् यत्नाः कोट्टहत्या विधीयताः, तेषां यत्नानाम् यत्नवाच प्रवीणत्वविशेषः अतिवत्पूर्वकं ईदृशम् ।

२ । मर्त्यप्रभुत्वकर्तव्यवितुक्ततां निवृत्तिं मर्त्य इति । मर्त्यः कथं तथा स्वीतं करोति यत् यत्नवर्मान् स हीनहत्या विधीयते, हितमार्गकं हितमिदं किंवा किं सेवः नीचत्वं विधीयते ज्ञायते ।

३ । सेवते इति । प्रभुः किं सेवते सेव करोति ? दासः सेवकः सेवकः श्रुतः सेवः, न तु प्रभुः सेवक इति भावः । गर्हितम् यत्नं हृदयम् एवं बुद्धिं दर्शयति ।

४ । "सेवते किं प्रभु" इति प्रश्नं बहुतरङ्गिणी सेवते इति । नाहम्, स प्रभुः सेवते, दासतः क्वचित् न शून्यः सेवाकर्तृत्वोक्ति सेवः । यथा दासः सेवते तथा प्रभुरिति न तदीयत्वं नूनादिष्वम् । यो न सेवते स प्रभुरेव भवितुं नार्हति ।

५ । नात्र नीचता कदाः कदापीत्यतः कृद्रांश्च यत्नान् नीचान् सेवते इत्याहुः यत्ना इति ।

अतो गर्भितमर्त्तं त्वं दूरे निःश्रिय ते कावम् ।
 आद्यान्ति वेवितुं वेत्त तस्मैवा देवतोचिताम् ॥ ६ ॥
 ईश्वरोद्दीप्तभावेन गृही सन्तानवत्सदा ।
 यस्मिन्नाद् खेडवत्तानां भाजनामि पितुः ससु ॥ ७ ॥
 वेवां हि रचचायर्षे प्रसुभारमहात् कावम् ।
 तदर्थं गवनादाने बाधो निखं करत्तसी ॥ ८ ॥
 पिता भवतु माता च गृहस्थो गृहिणी ततः ।
 धामन्दोक्तव एवां आत् भक्त्या वेवा चिरं सुदा ॥ ९ ॥

वृथाः इविष्ठाः च दिव्यपाथः च चली प्रभुः परमेस्वरः अपि सेवते । अद्यान् गमेवर्षा-
 रिषु जीवान् दावान् च वेवितुं यदावान् आनयति । अर्त्तं च विद्यमानकामननमिति
 भावचं गहतो गहोवतः को गृहिणि निवसिराजमानक राजत् परिहाड जीवता-
 कोकरचं दृषयति ।

६ । अर्त्तं परिहर्तुमुपदिशति अत इति । ते गर्भित मर्त्तं, अतः ते ह्य कावं मर्त्तं
 दूरे निःश्रिय । ते वेवितुम् आद्यान्ति, तस्मैवा देवतोचितां वेत्त ।

७ । गृहिणः दावान् प्रति पित्रवास्तवमाह ईश्वरेति । गृही यदा ईश्वरोद्दीप्त-
 भावेन परमात्मना प्रीतावितेन भावेन तान् दावान् सन्तापयद् पितुः खेडवतानां
 भाजनामि यस्मैत् । सन्तानो यवा पितुः खेडक वत्स च पार्थ भवति, यवा दातोऽपि
 गभीः पित्रकानीयमान् ।

८ । अथ दाविममाह वेवानिति । वेवा दावानां रचचायर्षे कावं प्रभुः परमेस्वरः
 भारम् अवात्, चली जनः करतु, तदर्थं वेवां यवानां निमित्तम् गवनादाने किं क्वचं च
 कुर्व वा मत्त यवायत् यवनार्थये निखं बाधः ।

९ । गृहि-गृहिणीः पित्रत्व-मादमे पाह पितेति । गृहकाः पिता, गृहिणी च
 माता भवतु । ततः किं कान् ? एवान् दावानाम् आनयोकरः कान् यत्ना प्रभु
 गवतुरक्ता सुदा इवेव च वेवा कान् । वेदुरात्मन पात्रादेन च यदा प्रभु वेविषये ।

यदा त्वं नूतनं वस्त्रं निवीक्ष्यसि कर्णसि ।
 किं करिष्यति कर्णाऽसौ निवीक्ष्य यथावयम् ॥
 स्वरूपं तस्य कल्पस्य परिमाणस्य संख्या ।
 कतिचिदा चक्षुषा विद्यामार्गं प्राप्स्यति तत्पुनः ॥
 निर्दिष्टसमयश्चाथ कतिप्राप्तेर्विधानतः ।
 समाहं मासि वा वर्षचतुर्थभागतोऽथ तम् ॥ १० ॥
 सख्यस्तां वेतनानि न जातु स हि धावति ।
 ऋषे तेन हि भिष्येत ज्ञतं पूर्वं निवन्धनम् ॥
 दुःखं क्लेशद्वयभावश्च धारयानवधानता ।
 असहायेषु दीनेषु निःचिष्येत स्वयं पुनः ॥
 सादत्तामोदतः स्वयं प्राप्नुय्येव च मोदते ॥ ११ ॥
 निहुरत्येन किञ्च भो प्राप्याह्वयसे च तम् ।

१० । भव्यनिवीक्षणं कर्तव्यमाह वदेति । यदा त्वं नूतनं वस्त्रं कर्णसि निवी-
 क्ष्यसि, कसौ नमः किं कर्णं करिष्यति, तस्य कल्पस्य स्वरूपम्, कर्णस्यः परिमाणं,
 संख्यायां कतिचिद् वा चक्षुषा विद्यामार्गं पुनः प्राप्स्यति तत्, विधानतः निर्दिष्टपूर्वम्
 समाहं मासि चक्षुषा वर्षचतुर्थभागे कतिप्राप्तेः निर्दिष्टसमयश्च तं वस्त्रं यथावयम्
 निवीक्ष्य ।

११ । कतिप्राप्ते निवन्धनं दूषयति सख्यस्तानिति । जातु कदाचित् वेतनानि
 न सख्यस्तां । तेन हि स यही ऋषे धावति ; पूर्वं ज्ञतं निवन्धनं भिष्येत ; अह-
 वयेषु दीनेषु दायेषु दुःखं, क्लेशः दुः, अभावः च, धारः, अनवधानता च निःचिष्येत,
 स्वयं पुनः सादत्तामोदतः प्राप्नुय्येव स्वयं सादति, मोदते च ।

१२ । निहुरत्येति । किं त्वं भो निहुरत्येन तं दासं प्राप्याह्वयसे, तं दासम्

तमोद्गमदत्ता तन्मुद्रवात्मनमात्मनाम् ॥
 सन्ततीः स्मृतपिच्छैः सन्भावयसि नित्यम् ॥ १२ ॥
 मा भूदेवं परमेश्वरां तादृशानिहुरात् सदा ।
 सार्धान्नेवचतोऽप्रावाद्मनुष्यत्वतोऽवतु ॥ १३ ॥
 न प्रसीभव दासांस्ते दीनान् दुर्बलान् क्षिपेत् ।
 प्रसीभनेषु यः पापमाप्नोत्यतिमहत् स तु ॥ १४ ॥
 निर्दिष्टं कर्म चेत्तत्र तत्रै दद्यात्समस्तम् ।
 साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्वी तन्मु पाचकम् ॥
 चण्डपातश्च दासश्च वस्त्रसेवकमेव च ।
 कृत्वातिभारसंघस्तं दाबित्वैर्विस्तृतेरिह ॥
 प्रसीभवसि श्रेयिष्णपरो भवितुमश्रमः ।
 असतो दूषयस्तेवमत्युद्देयातिकर्मेभिः ॥ १५ ॥

श्रीरमन् चदत्ता तन्मुद्रवा आत्मनाम् आत्मना सन्ततीः स्मृतपिच्छैः स्मृतवरीरैः नित्यम्
 सन्भावयसि ?

१२ । मा भूदिति । एवं मा भूत् । परमेश्वरः सदा तादृशान् निहुरात् सार्ध-
 न्नेवचतुः, अप्रावाद्, मनुष्यत्वतः कदा ज्ञानं चवतु रचतु ।

१३ । नेति । ते तत्र दासान् न प्रसीभव । यः दीनान् दुर्बलान् च प्रसी-
 भनेषु क्षिपेत्, स तु अतिमहत्पापम् प्राप्नोति ।

१४ । किं किं कर्म करिष्यति, सवनिशीरके दीनान् निर्दिष्टमिति । चेत् यदि
 त्वं तत्रै दादाः निर्दिष्टं कर्म न दद्याः, तं दाके साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्वी चकसि
 निविषसि, तं दाके तु पाचकं चण्डपातं च दासं च वस्त्रसेवकं वस्त्रसेवकान् एव

निश्चितानि च कर्माणि कर्तुं न त्वमपेक्षसे ।
 न कामयोगं कुर्वीत् स्वादिरत्नदेवकारणम् ॥ १६ ॥
 अक्षरारांश्च मुद्राश्च द्रव्याणि मूल्यवन्ति च ।
 इतस्ततो विचिरं सर्वं प्रसीभव न चार्थव ॥ •
 अक्षरा मयनासेनं कष्टं चानवबोधयन् ।
 भारव यद्वयसूनां साधनानाञ्च दायिताम् ॥ १७ ॥
 चाक्षीवानां मयसूनां मयनां यो न रक्षति ।
 अविवेकी मिताचारहीनो यत्नान् स ग्रासने ॥
 दायित्वानुभवे चापि न स भवतु विक्षितः ।
 दुःखितो वाऽसक्तः तस्य द्रव्याणाञ्चेद्दर्शनम् ।
 अक्षयत्वमसत्त्वञ्च यत्नानां परिवर्धितम् ॥ १८ ॥

च इत्यादिभिः दायित्वैः इह वैविध्यपरः, अक्षरः, अक्षरः अविनं प्रसीभवति, एवम्
 अनुपेक्षानिर्वाणः दृष्टव्यः ।

१६ । तादृशः परमेश्वरः कर्मभापरिणामोऽपरतो विरक्तोः कारणं भविष्यतीत्याह
 निश्चितानीति । न दासं न निश्चितानि कर्माणि कर्तुं अपेक्षसे न च कामयोगं
 कुर्वीत्, विरक्तदेवकारणं ज्ञात् ।

१७ । प्रसीधने निषेधं निवारयति अक्षराराणि । अक्षरारांश्च, मुद्राः च,
 द्रव्यवन्ति द्रव्याणि च इतस्ततो विचिरं सर्वं दासं न प्रसीभव, यद्वयसूनां साधनानां
 च अक्षरासेनं अक्षरा कष्टं दायितां च अक्षरवोधयन् भारं न चार्थव ।

१८ । अक्षरवधानपरं प्रभुं विन्दति चाक्षीवानानीति । यः चाक्षीवानां चाक्षीवानां
 मयसूनां मयनां न रक्षति, स अविवेकी मिताचारहीनः, यत्नान् ग्रासने दायित्वानुभवे च
 अपि न रक्षति, स विक्षितः, दुःखितः वा न भवतु चेत् यदि तस्य प्रभोः अक्षरं द्रव्या-
 णां दर्शनं, यत्नानां अक्षयत्वम् अक्षयत्वं परिवर्धितं मनेदिति शेषः । •

प्रभवः कति सङ्ख्यान् ज्ञतवन्तोऽसतीत्यहो ।
 निःशेष्य श्रीशक्तानि प्रलोभनमुखे श्रमम् ॥ १८ ॥
 परेऽपराधिनो ज्ञेते द्रव्यान्जनवधानतः ।
 अपहारीसदाश्वज ज्ञत्वा तस्य गृहे प्रभोः ॥
 देवां ते रथकासीन निर्हिंष्टा मानवेऽपि च ।
 अपराधा विनिश्चिद्य सोमे चित्तविदूषके ॥
 जनवधानविहीनांस्तान् प्रभुन् दासाश्च तान् पुनः ।
 असतः परमः सत्त्वं प्रभुर्दण्डं विधास्यति ॥ २० ॥
 वासगृहं विनिर्हिंष्टं देवां वक्तुं भवत्वित्थम् ।
 अस्मात्परमजगत्पार्श्वस्थानं वा स्मात्परमर्षकम् ॥
 कुटीरं प्रवनीयश्च सुखं चोत्प्रेष्यकम् ।
 गीते पुष्टिकरं खाद्यं प्राप्नुवन्तु विधानतः ॥ २१ ॥

१८ । प्रभुदीवादसङ्ख्यात्वं दर्शयति प्रभव इति । कति प्रभवः अहो श्रीशक्तानि भक्त्यानामिति श्रेष्ठः अत्र प्रलोभनमुखे निःशेष्य सङ्ख्यान् असतः ज्ञतवन्तः हि ।

२० । मेऽपराधिनो रथकासीन इत्याह पर इति । एते प्रभवः अप्रभोः पर-
 मेचरका गृहे देवा इत्याद्यां ते रथकाः निर्हिंष्टाः जनवधानतः तानि द्रव्यानि अपहारा-
 क्षराणि ज्ञत्वा परे वरभवेरे अपराधिनः, चित्तविदूषके सोमे विनिश्चिद्य जननिवि श्रेष्ठः
 मानवे अपि च अपराधाः अपराधमुक्ताः । सत्त्वं परमः प्रभुः परमेस्वरः अपधानविही-
 नान् तान् प्रभुन् अश्वजः तान् दासान् च पुनः दण्डं विधास्यति ।

२१ । दासाणां स्मात्परम कुटीराह वासगृहमिति । देवां वन्तु वासगृहं निर्हिंष्टं
 सन् रथ अस्मात्परमजगत् पार्श्वस्थानं च न भवतु । स्मात्परमर्षकं कुटीरं व्यष्टिविधानाद्यर्थः,
 सुखं प्रवनीयं च, गीते वक्तव्यकं पुष्टिकरं खाद्यं च विधानतः प्राप्नुवन्तु ।

व्याधिग्रस्ता यदा ते स्युर्नावहेलस्य जातुचित् ।
 तान् सम्भावयितुं पथ्येनागद्दिनोपयोगिना ॥ २२ ।
 अवाधेषु च तिष्ठन् तन्वानवहितेषु च ।
 भर्तृस्यसि यथा शासि तथैव श्रेष्ठभाषयैः ॥
 पात्रादयः पुरस्कारैस्तान् कर्तव्यानि ते पुनः ।
 सम्पादयन्ति सन्तोषमुपाय च यदा तव ॥ २३ ।
 उत्सवेषु च यद्भ्यानुष्ठानेष्वेतांश्च भोजय ॥ २४ ।
 पार्त्तवानि फलान्येभ्यस्तुषारखण्डकानि च ।
 मिष्टान्नानि च वस्त्राणि तयोपानयन् वा ॥*
 पुरातनानि नूतानि याश्चाण्युपायनानि च ।
 मुखान्येषां प्रफुल्लानि सम्भावयन्ति चाश्रया ॥ २५ ।

२२ । रोगादिनेषु कर्मयमाह व्याधिग्रस्ता इति । यदा ते व्याधिग्रस्ताः
 स्युः जातुचित् कैदाचित् तान् उपयोगिना पथ्येन अगदेन भवेद्येन सम्भाव-
 यितुं न शक्यहेलस्य ।

२३ । शासनपुरस्कारदानकर्मयतामाह अवाधेष्विति । अत्र तेन
 अवाधेषु अन्वहितेषु च यथा भर्तृस्यसि शासि तथैव यदा तव
 सन्तोषम् उपपाद्य ते पुनः कर्तव्यानि सम्पादयन्ति श्रेष्ठभाषयैः पुरस्कारैः
 तान् व्याज्जादय ।

२४ । उत्सवेष्विति । उत्सवेषु यद्भ्यानुष्ठानेषु च एतान् खण्डान् च
 भोजय ।

२५ । तदुपयोगिदानान्याह पार्त्तवानिति । पार्त्तवानि ऋतुजातानि
 चकानि, तुषारखण्डकानि च, मिष्टान्नानि, तथा वस्त्राणि, उपानयः, पुरा-
 तनानि नूतानि एव वा याश्चाणि उपायनानि स्युः, एवं हासनां मुखानि
 प्रफुल्लानि भवेदुः, आश्रया च सम्भावयन्ति तं त्वामिति श्रेयः ।

हासी हासी च निवसेत् पृथगन्योऽन्यतः पुनः ।
 परिचयेनानुचितेनानेतुं गर्हितं क्वचित् ॥
 प्रभोर्गृहेऽपवादश्च मानुसंस्त्रादि दूषणम् ॥ २३ ।
 विनयेन कठोरेण पात्रासक्तिमपव्ययम् ।
 सेव्याचरणमेघाच्च निवारय निरन्तरम् ॥ २४ ।
 असत्किञ्चरसंसर्गजनितचरणात् सदा ।
 रक्षासक्ततीर्णष्टाः परीवाराश्च तैः कति ॥ २५ ।
 विनष्टचरिताभ्यश्च रूपजीवाभ्य एव वाः ।
 तिष्ठतवधानतो हासीच्छुद्धना कर्म सक्ततम् ॥
 अन्विष्यन्ति नाशयन्तान्नवधानपरं जनम् ।
 महाभारीसमाभ्यस्तहारं क्वं हि रक्ष च ॥ २६ ।

२३ । हासहासीनामनुचितसम्बन्धं निवारयति हास इति । हासः
 हासी च अन्योऽन्यतः पृथक् निवसेत् । अनुचितेन परिचयेन प्रभोः परमे-
 श्वरस्य गृहे क्वचित् गर्हितम् अपवादं दूषणं च पुनः अनितुं मा अनुसंस्त्राः ।

२४ । पात्रदोषादिनिवारणकर्तव्यतामाह विनयेनेति । कठोरेण विन-
 येन शिष्टाविशिष्टेभ्यः यथा हासानां पात्रासक्तिम् अपव्ययं सेव्याचरणं
 निरन्तरं निवारय ।

२५ । किञ्चराणामसता संसर्गात् सक्ततीर्णा इरे रक्षयमाह अश-
 दिति । सदा निवसतम् असतां किञ्चराणां संसर्गविवितात् व्याचरन्तात्
 रक्षासक्ततीः रक्ष । तैः किञ्चरैः कति परीवाराश्च नष्टाः ।

२६ । अशचरिताभ्यो हासीभ्यो यद्वरक्षयमाह विनष्टेति । विनष्ट-
 चरिताभ्यः रूपजीवाभ्यः यव च अवधानतः तिष्ठ, वाः हासीच्छुद्धना
 सक्ततं कर्म अन्विष्यन्ति अन्नवधानपरं जनं नाशयन्ति । महाभारी-
 समाभ्यः ताभ्यः तहारं हि रक्षं रक्ष च ।

यत्तया समग्रया नीतिवटितं विमयं सदा ।
 प्रवर्तय च तेष्वन्य नव अवहितः पुनः ॥
 प्रकृतिस्वल्पसाधुत्वपावित्रावर्त्तनीह तान् ॥ ३० ॥
 पत्रिकाः सुसभासिन्नयुक्ता भाषिकपुस्तिकाः ।
 हस्तो विम्वस्य तेषां स्युस्ते चेत् पठनसमम् ॥
 एवं विश्रान्तिसमये मनः कर्माणि प्राप्स्यति ॥ ३१ ॥
 उपासने साधनेषु रतास्ततोऽपि मा च्छिदः ॥ ३२ ॥
 समविश्वादिनसेते गीतेषु पठनेषु च ।
 उपासनासु यद्यत् स्यादुपयोगि च भक्तकम् ॥
 काले कालेऽनुमन्यस्व तत् तत् स्योहते ॥ ३३ ॥

३० । हासनां विनयनमाह शब्देति । समग्रया यत्तया अथा तेषु
 हासेषु नीतिवटितं विमयं प्रवर्तय, अवहितः सन् तान् हासान् पुनः
 ३१ प्रकृतिस्वल्पं पादोपवर्त्तनवशात् विकाररहितत्वम्, साधुत्वं वचना-
 विरहितत्वाद्विनिर्गतं, पात्रिकां विष्णुचरित्रत्वम् तेषां बलैश्च नव ।

३१ । पत्रिका इति । चेत् यदि ते पठनसमयाः स्युः तेषां हस्ते
 सुसभाः पत्रिकाः चित्रपुस्तकाः भाषिकपत्रिकाः विम्वस्य । एवं विश्रान्ति-
 समये तेषां मनः कर्माणि विश्रामसमयोपयोगीनि प्राप्स्यति ।

३२ । उपासनं इति । उपासने साधनेषु रतान् तान् ततः उपा-
 सनादिभ्यः मा छिदः चिच्छिन्नान् मा भूय ।

३३ । समविश्वादिनः तेषां कर्मसमाह भवेति । चेत् यदि ते
 समविश्वादिनः गीतेषु पठनेषु उपासनासु च यद् यद् तेषां उपयोगि
 मङ्गलं हितकरं च स्यात् स्योहते, स्योह्युहितं तत् तत् सङ्गीति
 पाठे उपासनायाम् अनुमन्यस्व उपयोगिविषये योगदाने बहुमतिं
 यच्छ ।

परमेशो यथा दासान् तस्य नित्यं नियच्छति ।

तथा ते यच्छ दासांश्च वर्मेण कृपया सदा ॥ ३४ ।

इति दासः ।

अनुष्ठानानि ।

अद्वितीयपरब्रह्मनाम्नानुष्ठानमेव हि ।

कृत्यां कुर्वीत नियतं यद्व्यस्यः शंसितव्रतः ॥ १ ।

त्यजेद्युक्तधर्मश्च तत्रार्थाचैनमप्यसौ ॥ २ ।

तोषयितुं कुटुम्बान् स्वान् देशदेवान्कमेक सः ।

नार्थाचैनं नूतनं वाऽयुक्तधर्मं प्रवर्त्तयेत् ॥ ३ ।

मतशुद्धिं निष्कलुषां रक्षेत् स विविधेषु च ।

निर्भयं स्वविवेकञ्च तद्वानुसृत्य कृतव्यसः ॥ ४ ।

३४ । आदर्शमत्र दर्शयन्नुपसंहरति परमेश इति । परमेशः यथा निर्भयं तस्य दासान् नियच्छति, तथा ते तस्य दासान् च सदा वर्मेण कृपया यच्छ नियमितान् कुर्यात् ।

इति दासः ।

१ । अनुष्ठानानि वक्तुं प्रक्रमते । अद्वितीयेति । शंसितव्रतः यद्व्यस्यः अद्वितीयपरब्रह्मनाम्ना कृत्यां निश्चितम् अनुष्ठानम् एव हि नियतं कुर्वीत ।

२ । किमत्र परिवर्त्तयितुं तन्निदिशति त्यजेदिति । अनुक्तधर्मम् अर्थाचैनम् अपि तत्र अनुष्ठानेषु अस्तीत्यस्यः त्यजेत् ।

३ । तोषयितुमिति । स्वान् कुटुम्बान् तोषयितुं च यद्व्यस्यः देश-देवान् न नमेत् । नूतनम् अर्थाचैनम् अनुक्तधर्मं वा न प्रवर्त्तयेत् ।

४ । मतशुद्धिमिति । स विविधेषु अनुष्ठानेषु च निष्कलुषां मत-शुद्धिं रक्षेत् कृतव्यसः स्वविवेकम् अनुसृत्य स विवेकं निर्भयं रक्षेत् ।

माभूस्वमगुरक्तोऽन वाङ्मपहतिषु कश्चित् ।
 वाङ्मरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च ॥
 वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्मरस्य परित्यज ॥ ५ ।
 हृदयानि च वाङ्मवासक्तानि विषयानि च ।
 इन्द्रियाणां हि काङ्क्षन्ति न तु ताव पुनरात्मनाम् ॥
 वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति तानि च ॥ ६ ।
 पङ्क्तिभिश्च शून्याभिर्मात्मानं भारपीडितम् ।
 कार्शोः संशय ता एव वाङ्मात्मा परिकाङ्क्षति ॥
 प्रयोजनञ्च तस्यात्र तत्साधनानि ता न तु ।
 तत्साधनं च वात्मा स्युरन्यथा निष्कलाहि ताः ॥ ७ ।
 आमोहं सहजेऽप्येव परमात्मप्रसूतवः ।
 वहन्ति न च वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु जातुचित् ॥ ८ ।

५ । माभूदिति । त्वं कश्चित् अपि वाङ्मपहतिषु वाङ्मरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च अगुरक्तः मा भूः वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्मरं च परित्यज ।

६ । हृदयानीति । यानि च हृदयानि अपि आसक्तानि तानि इह इन्द्रियाणां विषयान् न तु पुनः आत्मनां विषयान् काङ्क्षन्ति । तानि च हृदयानि वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति ।

७ । पङ्क्तिभिरिति । शून्याभिः पङ्क्तिभिः च मा आत्मानं भारपीडितं कार्शोः । ता एव पङ्क्तीः संशय वाः आत्मा परिकाङ्क्षति तस्य आत्मनः प्रयोजनं च । अतः ताः पङ्क्तयः तत्साधनानि तस्य आत्मनः साधनानि । न तु च च आत्मा तत्साधनम् तासां पङ्क्तीनां साधनम् । अन्यथा यदि न आत्मनः प्रयोजनसाधनानि भवेयुः ताः निष्कलाः स्युः ।

८ । आमोहमिति । परमात्मप्रसूतवः सहजेऽप्येव विषयेषु एव आमोहं वहन्ति न च जातुचित् वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु ।

न विशेषकृतार्थत्वमनुष्ठानेषु विद्यते ।

क्रियासु च शुणः शुद्धिस्तु पद्धतिषु वस्तुषु ॥ ८ ।

न काचिसुक्तिदा शक्तिर्महत्या अपि चात्मनि ।

क्रियाया मन्यमानस्य पावनस्य च पावनम् ॥ १० ।

पुष्पाणि पीतकादीनि गन्धद्रव्याणि यानि च ।

अभिरापः पताका च तथा चित्रपटा इह ॥

भक्तौ सहायास्तौ श्रोत्र्याः पावनानीति वादिनः ॥ ११ ।

कालस्तु स मासश्च निबोध्यः साधनीत्यति ।

अभिप्राये विशेषे वा यज्ञे पावन इत्यतः ॥

प्रतीयतेऽथ श्रोत्र्याऽसौ तस्मिन् तस्मिन् पवित्रताम् ।

आरोप्यान्यत्र मौढ्याच्चेत् विपरीतं विनिर्दिशेत् ॥ १२ ।

८ । नेति । अनुष्ठानेषु क्रियासु च विशेषकृतार्थत्वं न विद्यते ।
पद्धतिषु वस्तुषु शुद्धिस्तु शुणः न विद्यते ।

१० । न कदाचिदिति । महत्याः अपि च क्रियायाः आत्मनि स्वस्मिन्
न काचित् सुक्तिदा शक्तिः । पावनस्य च पावनं मन्यमानस्य वस्तुनः न
काचित् सुक्तिदा शक्तिरिति शेषः ।

११ । पुष्पाणीति । पुष्पाणि पीतकादीनि अगुरुकादीनि यानि च
गन्धद्रव्याणि अपिः आपः पताका च तथा चित्रपटाः इह भक्तौ सहायाः ।
तौ श्रोत्र्याः ये पावनानि इति वादिनः । एतानि पवित्रतासाधकानीति के
वदन्ति ते क्षपायान्नाभिः ।

१२ । काल इति । कालः च ऋतुः च मासः च विशेषे साधनीत्यति
यज्ञे वा अभिप्राये निबोध्यः । अतः पावनः पवित्रतासाधकः इति
प्रतीयते । अन्य सः श्रोत्र्यः सः तस्मिन् तस्मिन् पवित्रताम् आरोप्य मौढ्यात्
चेत् यदि अन्यत्र विपरीतं पवित्रताहीनत्वं विनिर्दिशेत् ।

पाठः प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां कृत्यानि
 अभिषेको व्रतक्षात्रं सत्त्वं कार्यकरं तथा ॥
 अभिप्रायसाधनञ्च श्रोत्रोऽसौ मन्यते यदि ।
 ऋते तत्तत् पावनं न सुक्तिः केनापि लभ्यते ॥ १३ ।
 अथापि त्वं क्रियाशानुष्ठानानि प्रभुणा स्वयम् ।
 आदिष्टानि च भक्त्येह यद्वया निर्व्वहेः सदा ॥ १४ ।
 निर्व्वर्त्तनानि पुण्यकृत्यान्वयं यच्छोक्तवा यदा ।
 मण्डल्या नियमान् नित्यं विनयानुवर्त्तय ॥
 स्युर्यथा गम्भीराण्यत्र हृदयस्युं शि तानि च ॥ १५ ।
 जनाः पवित्रमण्डल्याः सदैकविधतामिह ।
 क्रियासु पद्धतिष्वत्र मूले रक्षन्तु नित्यशः ॥
 आचारपरिषदंश्चरुचिप्रयोजनान्यनु ।
 भवितुं भवतु प्रायः आस्त्रास्त्रेषु भिन्नता ॥ १६ ।

१३ । पाठ इति । प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां कृत्यानि
 अपि, अभिषेकः, व्रतं च अत्र सत्त्वं कार्यकरं, अभिप्रायसाधनं च, असौ
 श्रोत्रः यदि मन्यते तत् तत् पावनम् ऋते विना न केन अपि सुक्तिः लभ्यते ।

१४ । अथापीति । अथापि एवं सत्त्वपि क्रियाः अनुष्ठानानि च
 सत्त्वं प्रभुणा आदिष्टानि इह भक्त्या यद्वया च सदा निर्व्वहेः ।

१५ । निर्व्वर्त्तनानीति । यदा पुण्यकृत्यानि निर्व्वर्त्तनानि अपि यच्छोक्त-
 वाः निर्व्वर्त्तनाः तदा नित्यं मण्डलगाः नियमान् विधीन् विनयान् शसितानि
 तथा अनुवर्त्तय यथा तानि अत्र गम्भीराणि हृदयस्युं शि भवन्ति ।

१६ । जना इति । पवित्रमण्डलगाः जनाः इह सदा क्रियासु पद्ध-
 तिसु मूले एव एकविधतां रक्षन्तु । आचारपरिषदंश्चरुचिप्रयोजनानि च
 भवितुं, यथा ताः आचारादिभेदेन उपयोग्यः भविष्यन्ति तथा, प्रायः
 आस्त्रासु अस्त्रेषु भिन्नता भवतु ।

एवं क्रियासु पूजासु स्यादैक्यं निजयेषु च ।

मण्डलानुरक्तानामद्वितीये परेश्वरे ॥ १७ ।

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

—०—
जातकर्म ।

स्यादानन्दोत्सवस्तत्र जातायां सन्तती महे ॥ १ ।

कृतश्रुतायाश्चादस्य प्रकाशेनोपयोगिना ।

प्रथयेद्वटनां ताञ्च मही प्रसुदितस्तदा ॥ २ ।

अमरस्यात्मनस्त्वागमनं जन्म न किं पुनः ।

प्रतियोग्यमकल्याणं राज्यं स्थापयितुं क्षितौ ॥

स्वर्गीयं किं भटस्यास्य प्रवेशो नूतनस्य न ।

कार्यक्षेत्रे प्रभोः कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ॥ ३ ।

१७। एवमिति। एवं निजयेषु मण्डलानां महेषु अद्वितीये परेश्वरे परमेश्वरे अनुरक्तानां मण्डलानां क्रियासु ऐक्यं स्यात् ।

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

१। अनुष्ठानेषु सर्वप्रथमं जातकर्म प्रवक्तुमुपक्रमते स्यादिति ।
महे सन्तती जातायाम् आगन्धोत्सवः स्यात् ।

२। कृतश्रुताया इति । कृतश्रुतायाः आदस्य आकादस्य उपयोगिना प्रकाशेन प्रकाशेन तदा तां घटनां मही प्रसुदितः सन् प्रथयेत् ।

३। कृतश्रुतायाश्चादप्रकाशे हेतुनाह अमरस्येति । किं पुनः जन्म अमरस्य आत्मनः तु आगमनम् न ? अकल्याणम् अमङ्गलं प्रतियोग्यं क्षितौ पृथिव्यां स्वर्गीयं राज्यं स्थापयितुं किं न नूतनस्य भटस्य योगः प्रवेशः ? प्रभोः कार्यक्षेत्रे किं न कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ? तत्प्रवेशेन संस्थापितः, यद्वलोकनमसि यद्वरूपो यो लोकः तस्य गर्भसि आकाशे पिचोः माता-पित्रोः हर्षं भवितुं किं न आशानन्दकरस्य नन्दनस्य च उदयः ?

यहलोकनभस्येकस्याभानन्दकरस्य च ।
 नचवस्योदयोद्वेष्टं पित्रोर्वर्द्धयितुं न किम् ॥ ३ ।
 सन्ततिः किं विधातुर्न महार्घं दानमुत्तमम् ।
 खेदानुरक्षितायाः किं दद्याया नो निदर्शनम् ॥ ४ ।
 नवजातः शिशुः किञ्च दिव्यवार्त्ताहरस्त्विह ।
 निर्होषत्वस्य सौन्दर्यस्थानने प्रतिमा प्रभोः ॥ ५ ।
 किमिमां घटनां यस्यामौदासीन्येन पश्यसि ॥ ६ ।
 नन्द पिता च माता च भ्राता च भगिनी तथा ।
 यूयं नन्दत सर्वेऽत्र परमेश्वरहे पुनः ॥
 मोदध्वं यूयमेतस्मिन् स्वजनाः प्रतिवेशिनः ।
 दिव्यवार्त्ताहरायास्मै प्रोक्त्वलाय प्रदीयताम् ॥
 स्वागताभाषणं हृद्यं योष्यं ग्रहणकर्म्म च ।
 कृपालप्रभवे धन्यवादमुद्गिरतोच्छ्रितम् ॥ ७ ।

३। सन्ततिरिति । किं न सन्ततिः विधातुः परमेश्वरस्य महार्घं महामूल्यम् उत्तमं दानम् ? किं न खेदानुरक्षितायाः स्निग्धभावविभू-
 यितायाः दद्याय ? निदर्शनम् ?

५। नवजात इति । किं न नवजातशिशुः इह निर्होषत्वस्य सौन्द-
 र्यस्य दिव्यवार्त्ताहरः स्वर्गोदयः ? आनने यस्य शिशोरिति शेषः प्रभोः
 ईश्वरस्य प्रतिमा । तस्मिन् तच्छ्रुतायाः प्राकल्पम् ।

६। किमिति । किम् इमां यस्यां यद्वाच्यकोषां घटनाम् औदा-
 सीन्येन त्वं पश्यसि ?

७। अतएवागन्दप्रकाशे प्रवर्त्तयति नन्देति । पिता च भ्राता च
 भ्राता च तथा भगिनी प्रत्येकं नन्द आनन्द प्रकाशय । परमेश्वरस्य यूयं पुनः
 सर्वे नन्दत । एतस्मिन् सन्तानजननि हि स्वजनाः प्रतिवेशिनः यूयं
 मोदध्वम् । अस्मै प्रीणलाय दिव्यवार्त्ताहराय स्वर्गोदयतां हृद्यं योष्यं

जन्मानन्तरमेवायं विधीतः सुपरिष्कृतः ।
 अभ्यक्तः सर्वथा शुक्लवाससा नूतनेन च ॥
 सन्ध्यावेमं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ॥ ८ ।
 आञ्जलादेन च तं पश्येत् शिशुं माता विचुम्बयेत् ।
 स्नेहेनोच्छ्वसितेनासावपत्यज्जन्मना ॥ ९ ।
 प्रार्थिभावेन सा चैवं प्रार्थयेदाशिशं ततः ।
 प्रभो तव प्रदत्तस्य नवजातशिशोर्मुखम् ॥
 दृष्टवत्यस्मि दानार्थं धन्यवाहं ददाम्यहम् ।
 आशिशं स्थापयामिंस्ते तवैव त्वं कुरु त्विमम् ॥ १० ।
 ततः पिता समागच्छेत् पश्येच्च प्रार्थयेत् तथा ॥ ११ ॥

समाप्ताभावार्थं ग्रहणकर्म्म च प्रदीयताम् । सपालप्रभवे सूपामवाय परमे-
 न्वराय उच्छ्वितं धन्यवाहम् उत्तिरत प्राप्नुय्यैव प्रयच्छत ।

८ । जन्मानन्तरं किं कर्त्तव्यं तदेवाह । जन्मानन्तरं सर्वथा अयं शिशुः
 विधीतः सुपरिष्कृतः अभ्यक्तः तैलाभ्यङ्गनयुक्तः स्यात् । नूतनेन च शुक्ल-
 वाससा सन्धाव इमं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ।

९ । मातुः कृत्वमाह आञ्जलादेनेति । माता तं शिशुम् आञ्जलादेन
 पश्येत्, असौ माता अपत्यजन्मजन्मना सन्तानजन्मीतुप्रज्ञेन उच्छ्वसितेन
 स्नेहेन शिशुं विचुम्बयेत् ।

१० । तस्माः प्रार्थनमाह प्रार्थिभावेनेति । ततः प्रार्थिभावेन सा
 माता च एवम् आशिशं प्रार्थयेत्, हे प्रभो, त्वया प्रदत्तस्य नवजातशिशोः
 मुखं दृष्टवत्यस्मि, दानार्थमहं तुभ्यं धन्यवाहं ददामि । अस्मिन् तव
 आशिशं स्थापय, इमं तु शिशुं तवैव त्वं कुरु ।

११ । पित्रकर्त्तव्यमाह तत इति । ततः तदनन्तरं पिता समागच्छेत्,
 पश्येत् तथा पूर्वोक्तं च प्रार्थयेत् ।